

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА**

Факультет геології, географії, рекреації і туризму

***Кафедра соціально-економічної географії і регіоназнавства
імені Костянтина Нємця***

До захисту допустити

Завідувач кафедри _____ Людмила НЕМЕЦЬ

«_____» _____ 2024 р.

**ПОТЕНЦІАЛ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ОБ'ЄКТІВ
«ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА МАГІСТРА

Виконав: студент 2 курсу магістратури, групи ГА-21

спеціальності 106. Географія

ОПП «Географія рекреації та туризму»

Таран Єгор Дмитрович

Науковий керівник:

д. геогр. н., професор Сегіда Катерина Юріївна

Кваліфікаційна робота захищена з оцінкою

_____ *Голова ЕК Тарас ПОГРЕБСЬКИЙ*

_____ *Секретар ЕК Олена ПЕДЬ*

«_____» _____ 2024 р.

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ.....	6
1.1. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку «темного» туризму.....	6
1.2. Тракткування та зміст поняття «темний туризм».....	9
1.3. Типізація та класифікація «темного» туризму.....	14
1.4. Позиція «темного» туризму у загальній класифікації видів туризму.....	26
1.5. Методика дослідження туристсько-рекреаційних систем (ТРС) для розвитку «темного» туризму в Україні.....	28
РОЗДІЛ 2. ЧОРНОБИЛЬСЬКА ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ПРОВІДНА ЛОКАЦІЯ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ.....	38
2.1. Тенденції розвитку туризму в Чорнобильській зоні відчуження	38
2.2. Ресурсний потенціал Чорнобиля як особливої дестинації для розвитку «темного» туризму	43
2.3. Системний аналіз Чорнобильської зони відчуження як туристсько-рекреаційної системи.....	47
РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ ЗОНІ ВІДЧУЖЕННЯ.....	57
3.1. Головні напрями вдосконалення «темного» туризму в Чорнобильській зоні відчуження.....	57
3.2. Технічні, організаційні та фінансові аспекти впровадження тематичних екскурсій «темного» туризму на території Чорнобильської зони відчуження.....	65
3.3. Розробка тематичної екскурсії «Сталкерськими стежками»....	69
ВИСНОВКИ.....	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	82
ДОДАТКИ.....	87

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогодні «темний» туризм, хоч і перебуває на початковому етапі свого розвитку, вже відіграє важливу роль в економіці та туристичній індустрії багатьох країн світу. Цей напрямок має великий потенціал для подальшого зростання та досліджень. «Темний» туризм сприяє глибшому розумінню масштабів катастроф, війн і стихійних лих, що вплинули на життя тисяч людей. Він також нагадує про необхідність примирення між людством та наукою, людиною і технологіями, які, за певних умов, можуть становити загрозу для існування окремих регіонів, країн чи навіть людської цивілізації. Цей вид туризму виконує важливу функцію попередження для майбутніх поколінь, нагадуючи їм про складний шлях, який пройшло людство, аби досягти сучасного рівня розвитку та взаємодії.

Чорнобильська зона відчуження є однією із найпопулярніших туристичних локацій в Україні, яка приваблює велику кількість іноземних туристів. З 1990-х років доступ до Чорнобильської зони тривалий час був можливий лише нелегально. Спочатку її відвідували лише невеликі групи мандрівників і дослідників. Згодом спостерігалася друга хвиля нелегальних проникнень, коли Чорнобильська зона відчуження привабила ще більше охочих побачити її на власні очі, навіть попри суттєву радіаційну небезпеку. Сьогодні ЧЗВ є однією з головних туристичних візитівок України, яку часто називають «радіоактивною перлиною». Її популярність пояснюється не лише масштабами і наслідками катастрофи, а й унікальністю самої локації, яка стала своєрідним символом «темного» туризму.

Актуальність вивчення цієї теми обумовлена великим інтересом до феномена «темного» туризму в сучасному суспільстві та науці, а також недостатньою дослідженістю цього напрямку, особливо в розрізі української туристичної галузі. Аналіз питань, пов'язаних із Чорнобильською зоною відчуження як з провідною локацією «темного» туризму в Україні, має важливе теоретичне і практичне значення.

Об'єкт дослідження: «темний» туризм та його ресурсна база.

Предмет дослідження: теоретико-методичні і практичні аспекти розвитку туристичної галузі та ефективного використання ресурсної бази Чорнобильської зони відчуження в розрізі провідної локації «темного» туризму в Україні.

Мета кваліфікаційної роботи: дослідження та комплексний аналіз перспектив розвитку туризму в Чорнобильській зоні відчуження в розрізі провідної локації «темного» туризму України на основі наявної ресурсної бази, аналіз можливостей та загроз для розвитку цього виду туризму на території Чорнобильської зони відчуження; розробка авторської екскурсії територією Чорнобильської зони відчуження.

Завдання:

1) розкрити сутність та характерні особливості «темного» туризму; представити різні варіанти типології та класифікації «темного» туризму, дослідити його різновиди; визначити позицію «темного» туризму у загальній класифікації видів туризму;

2) розглянути особливості організації туристичної діяльності в Чорнобильській зоні відчуження;

3) визначити напрями вдосконалення «темного» туризму на території Чорнобильської зони відчуження, зокрема розглянути особливості даної території як перспективної туристичної локації для розвитку «темного» туризму, окреслити технічні, організаційні та фінансові аспекти впровадження тематичних екскурсій «темного» туризму на території зони, розробити авторську тематичну екскурсію «Сталкерськими стежками»; визначити перспективи післявоєнного розвитку Чорнобильської зони відчуження в розрізі провідної локації «темного» туризму.

Інформаційна база дослідження складається на основі літературних та довідкових видань, статей, інтернет-ресурсів, матеріалів Державної служби статистики України [22], Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру [23], Центру організаційно-технічного і

інформаційного забезпечення управління Чорнобильською зоною відчуження [31]. Методологічною основою дослідження є теоретичні положення географії рекреації і туризму, рекреаційного країнознавства, туристичного обслуговування, викладені в працях О.О. Бейдика [2], М.П. Мальської [13], К.А. Нємця [19], В.С. Сайчука [24], О.І. Шаблія [34], Е.В. Щепанського [36] та інших. Окремі питання «темного» туризму розглядали Л.О. Івченко, К.М. Романова [10], К.Е. Алістратова [1], О.Ю. Бордун, У.В. Деркач [3], М.П. Кляп, Ф.Ф. Шандор [13], С.Е. Сардак, С.В. Таран [25], В.А. Смолій [26], З.М. Шильнікова, І.І. Дульцева, М.В. Матушкіна [35], Дж. Леннон, М. Фоулі [39, 40], Т. Сітон [41], Ф. Стоун [42, 43], Р. Шарплі [43].

У роботі використані загальнонаукові та конкретно-наукові методи. Серед загальнонаукових методів – логічне узагальнення, аналіз і синтез, системний аналіз, систематизація, індуктивний та дедуктивний, графічний методи та інші. Серед конкретно-наукових – історико-географічний, порівняльно-географічний методи та інші.

За темою кваліфікаційної роботи взята участь у Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон-2023: суспільно-географічні аспекти», опубліковано тези доповіді «Провідні DESTINATION та перспективи розвитку «темного» туризму в Україні» [28]; II Міжнародній науково-практичній конференції «Маркетингові та організаційні механізми повоєнного розвитку галузі гостинності та туризму України», опубліковано тези доповіді «Чорнобильська зона відчуження як провідна локація «темного» туризму в Україні» [29].

Кваліфікаційна робота магістра складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 90 сторінок. Робота містить графічно-ілюстративний матеріал, в тому числі 2 таблиці, 24 рисунки. Список використаних джерел налічує 43 позиції.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ

1.1. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку «темного» туризму

Сучасний розвиток туристичної індустрії зумовив потребу у створенні нових туристичних напрямків, які б поповнили існуючу класифікацію видів туризму. Одним із найпопулярніших і перспективних серед них є «темний» туризм, який щороку приваблює дедалі більше прихильників по всьому світу.

Цей вид туризму охоплює такі локації, як місця бойових дій і воєн; концентраційні табори; меморіали геноциду; місця, пов'язані зі злочинами серійних убивць, а також зони природних катастроф (таких як землетруси, тайфуни чи виверження вулканів). Відвідуючи подібні об'єкти, туристи прагнуть: пережити емоційне зворушення, вшанувати пам'ять загиблих, дізнатися більше про певні історичні події, або ж підвищити рівень своєї обізнаності щодо трагічних моментів, які назавжди мають залишатися в пам'яті людства.

Водночас даний вид туризму потребує від туристів почуття відповідальності, поваги до пам'яті жертв тих чи інших подій та вкрай обережного ставлення до тематичних туристичних локацій. Країни та місцеві організації також повинні забезпечувати належне управління та охорону для задоволення потреб туристів у безпеці і збереження історичної цінності туристичних локацій.

Загалом термін «*темний туризм*» вперше було використано в 1996 році в журналі International Journal of Heritage Studies Джоном Ленноном і Малкольмом Фоулі, двома дослідниками з Каледонського університету в Глазго, Велика Британія. У 2000 році вони опублікували книгу, присвячену цій тематиці, де розкривали суть цього феномена [39].

Джон Леннон описував «темний туризм» як своєрідний «фактор тяжіння», пов'язаний із людським захопленням темними аспектами історії. «У людей є дивне прагнення до дослідження зла. Це моторошно, але водночас

неймовірно привабливо», – зазначав професор [39]. Розвиток «темного» туризму тісно пов’язаний із невичерпним інтересом людей до трагічних подій минулого, і сьогодні його популярність продовжує зростати. Туристи готові витратити значні кошти, щоб відвідати місця, де відбувалися жахливі події. На думку перших авторів даного поняття, Джона Леннона і Малкольма Фоулі, «темний туризм» включає подорожі до місць трагічних подій, таких як Освенцим, місця історичних битв (Босворт, Геттисберг) або злочинів (наприклад, Уайтчепел, де діяв Джек Різник).

Цей феномен має глибоке коріння в історії: гладіаторські бої в Стародавньому Римі, спостереження за середньовічними публічними покараннями (спалення на багатті, колесування, повішення) чи відвідування моргів, які були популярними в Парижі XIX століття, можна розглядати як ранні форми «темного» туризму.

Також слід зазначити, що, на думку вищезгаданих вчених, важливою умовою існування «темного» туризму є сучасні глобальні комунікаційні технології, які створюють і підтримують інтерес до тематичних дестинацій [39].

Інший дослідник, професор Університету Стратклайд у Глазго Тоні Сітон, у своїй книзі «Танатотуризм: гід по темряві» пропонує альтернативний підхід до розуміння цього явища. Він визначає танатотуризм як «подорож до місць, мотивовану бажанням символічної зустрічі зі смертю, зокрема насильницькою». Термін «танатос» походить із давньогрецької мови і означає «смерть». Сітон акцентує увагу на мотивації туристів, на відміну від Дж. Леннона і М. Фоулі, які більше зосереджуються на характеристиках самих «темних» місць [39, 41].

Т. Сітон виділяє *п'ять можливих видів* «темного» туризму:

- Бути свідками публічних інсценувань смерті;
- Бути свідком повторних інсценувань смерті;
- Подорож до місць індивідуальних або масових смертей;
- Побачити символічні уявлення про смерть;

➤ Подорож до меморіалів або місць для інтернування [41].

У процесі досліджень «темного» туризму виникло чимало дискусій, частково через різноманітність термінів, таких як «танатотуризм», «траурний туризм», «туризм горя» та «туризм болю». Це створює враження, що кожен з термінів описує різні концепції дослідження «темного» туризму, хоча насправді йдеться про одне й те саме явище.

«Темний» туризм охоплює аспекти різних видів туризму, зокрема дослідницького, пізнавального, пригодницького, альтернативного та екстремального туризму. Цей тип туризму тісно пов'язаний з культурною спадщиною, адже він допомагає відновити пам'ять про важливі історичні події та трагедії. «Темний» туризм відіграє важливу роль у пізнанні минулого, сприяє обміну інформацією та пробуджує емоції, що стосуються темних сторін історії людства.

Мотивація для подорожей у рамках «темного» туризму полягає в прагненні дізнатися більше про матеріальну спадщину, таку як мавзолеї, музеї, або нематеріальну спадщину, як-от похоронні обряди та легенди. Подорожі до «темних» місць часто мотивуються бажанням туристів наблизитися до концепції смерті. Людям завжди було цікаво спостерігати за кривавими видовищами. Наприклад, у 1839 році у Великобританії була організована перша залізнична екскурсія до місця страти двох злочинців у Корнуоллі. Уже в середині XIX століття британський підприємець Томас Кук організував поїздки на місця боїв Громадянської війни в США, а кілька років після Кримської війни туристи відвідали Севастополь під керівництвом американського письменника Марка Твена [38].

У 1937 році, після трагедії з німецьким пасажирським дирижаблем «Гінденбург», туристичні агентства організували поїздки до місця його падіння біля військово-морської бази Лейкхерст, де загинули 36 осіб. Дирижабль, який здійснював популярний рейс Європа-США, став піком розвитку повітряного судноплавства і водночас ознаменував його кінець.

Отже, враховуючи вищенаведені фактори, можна визначити «темний» туризм (або чорний, похмурий, скорботний, танатотуризм) як певний вид пізнавального туризму, що включає подорожі до місць, пов'язаних зі смертю, катастрофами або містикою, і має великий вплив на наше розуміння історії та життя в цілому.

Основними характеристиками «темного» туризму є його обмежена популярність (цей вид туризму приваблює лише певну кількість людей із специфічними інтересами), обмеження через закони, традиції, моральні норми та менталітет (оскільки деякі аспекти «темного» туризму заборонені в багатьох країнах світу), а також географічна обмеженість (певні об'єкти цього виду туризму розташовані лише в окремих регіонах світу та мають унікальне місцезнаходження).

Сьогодні все більше людей обирають незвичні та активні способи відпочинку, зокрема екстремальні форми туризму, тому «темний» туризм, як один з альтернативних туристичних напрямків, стає все більш популярним серед багатьох мандрівників.

1.2. Трактування та зміст поняття «темний» туризм»

«Темний» туризм поступово стає дедалі популярнішим. Ця глобальна тенденція є новою формою вираження людської природи. Дослідники по-різному пояснюють привабливість трагічних місць для туристів. За однією з версій, деякі люди шукають емоційного збудження під час екскурсій, інші переживають навіть ейфорію, а деякі просто насолоджуються відчуттям страху. Для частини мандрівників ці місця дають відчуття ментального спокою.

Професор Джон Леннон має іншу точку зору. Він вважає, що «темні місця» привертають людей через захоплення здатністю людини творити зло. «Наше захоплення здатністю людей творити зло і захоплення смертю є основою цього інтересу, що пояснює спостереження за стратами та кривавими

битвами. І, звичайно, масове відвідування місць, пов'язаних із геноцидом, не запобігає повторенню таких трагедій», – говорить він [39].

Одним із важливих аспектів розвитку «темного» туризму є мотивація туристів. Саме мотиваційний фактор є важливим чинником, що визначає вибір туриста серед різноманітних альтернатив. Кожна подорож має свої особливості та характеристики, і туристи обирають ті напрямки, які найбільше відповідають їхнім особистим мотивам. Наприклад, якщо мандрівник шукає культурне збагачення, він може вибрати місця з багатою історією та численними історичними пам'ятками [12, 35].

Існують кілька основних причин, чому люди цікавляться трагічними об'єктами:

1. **Власна зацікавленість.** Люди завжди прагнули пізнати щось нове, і багато хто підсвідомо шукає можливість споглядати смерть, щоб розмірковувати про неї. Філіп Стоун і Річард Шарплі стверджують, що саме цей внутрішній потяг до розуміння смерті приваблює туристів до місць жахливих трагедій;
2. **Пошук новизни (нових локацій, вражень, відчуттів).** Бажання змінити звичний спосіб життя або отримати нові відчуття – це одна з однією з рушійних сил для вибору подібних подорожей. Люди, які вже спробували більшість традиційних туристичних пропозицій, шукають докорінно нові враження, що стимулює сучасну індустрію туризму пропонувати екстремальні види відпочинку;
3. **Пам'ять.** Люди завжди мали різні ритуали для вшанування померлих. У багатьох культурах існують свої звичаї поховання, що привертає туристів з різних причин, в тому числі для виявлення поваги до загиблих. Щороку тисячі людей відвідують могили знаменитостей та меморіали, що увічнюють пам'ять про відомих особистостей;

4. **Культурна спадщина.** Багато місць поховань і гробниць включені до списку світової спадщини ЮНЕСКО. Відомі вчені, такі як Ф. Стоун і Р. Шарплі, припускають, що люди, які мають прямий чи непрямий зв'язок з подіями, які увічнюються в пам'ятках, відвідують їх, оскільки вважають ці місця частиною своєї культурної спадщини. Наприклад, могила принцеси Діани стала популярною серед тих, хто захоплюється її особистістю;
5. **Роль сучасних ЗМІ.** В сучасному світі ЗМІ відіграють важливу роль у формуванні інтересу туристів до унікальних («темних») destinations. Люди з усього світу можуть дізнаватися про важливі події, катастрофи чи місця масових вбивств через медіа. Так, популярність серіалу «Чорнобиль» від НВО збільшила кількість відвідувачів Чорнобильської зони відчуження в декілька разів, що зробило її одною із найпопулярніших локацій «темного» туризму у світі;
6. **Щирі емоції.** Основною мотивацією для багатьох туристів є прагнення пережити сильні емоції. «Темний» туризм націлений на виклик у людей різноманітних емоцій – від справжнього страху до захоплення чи навіть вдячності. Сьогодні люди все більше подорожують не для відпочинку або отримання нової інформації, а для того, щоб перевірити себе, свої почуття, замислитися над своїм власним сенсом життя. «Темний» туризм повністю задовольняє такі бажання, спонукаючи виникнення великої кількості нових емоцій у туристів будь-якого віку чи статі;
7. **Патріотичні відчуття.** На жаль, через підступний напад російської федерації сьогодні майже вся Україна перетворилася на один суцільний об'єкт «темного» туризму, проте після перемоги України люди з усього демократичного світу будуть зацікавлені в тому, щоб побачити нові об'єкти «темного» туризму на території нашої країни (це можуть бути як монументи героям-захисникам, так і окремі квартали українських міст, які довгий час перебували під обстрілами

країни-агресора). Звісно, кожен свідомий українець з патріотичними настроями також охоче доєднається до такого споглядання, наприклад, у розрізі певної тематичної екскурсії.

У 2016 році вчені Пакер і Баллантайн запропонували багатогранну модель вражень відвідувачів, засновану на всебічному огляді досліджень в галузі туризму (рис.1.1).

Рис. 1.1. Багатогранна модель вражень відвідувачів
(узагальнено та побудовано автором за [38, 40])

Ця багатогранна модель інтегрує різні аспекти туристичного досвіду в десяти типах вражень. За допомогою цієї моделі Д. Лайт зазначає, що емоційні переживання, виділені в моделі, є одними з найбільш досліджених аспектів у «темному» туризмі. Вивчення інших аспектів цієї моделі, таких як розуміння «темних об'єктів» спадщини та поліпшення контексту, допоможе створити більш комплексне уявлення про роль «темного» туризму в сучасному світі [38].

Місця які зазнали колосальних руйнацій чи відчули на собі згубну дію стихійних лих, як особливий тип «темних туристичних об'єктів», містять візуальні та символічні елементи, такі як зруйновані будівлі та залишки жертв, які можуть викликати негативні емоційні реакції відвідувачів. Прикладом

подібних локацій є такі місця, як Чорнобиль, Фукусіма, концтабір Освенцим або поля смерті в Камбоджі. У зв'язку з цим виникає питання етичності відвідування таких місць з туристичною метою. Хоча люди мають право дізнаватися правду про такі трагедії, важливо проявляти повагу до жертв. На жаль, деякі туристи сприймають такі екскурсії як розвагу і безжально фотографуються на тлі місць смерті. Тому, найголовніше, що можуть зробити туристи та туроператори – це проявляти повагу до загиблих. Велика кількість експертів підкреслюють, що головною проблемою цього туристичного напрямку є поєднання інтересу до місць смерті з питаннями етики [35].

Катастрофи і смерті, представлені у вигляді туристичних атракцій, стають дедалі більш популярними і пропонують туристам можливість духовних подорожей. Зацікавленість в об'єктах «темного» туризму можна пояснити кількома основними причинами: прагненням отримати нові враження та емоції, бажанням вшанувати пам'ять загиблих, дослідженням нових місць на рівні національних та міжнародних просторів, бажанням дізнатися все більше цікавого про нові об'єкти «темного» туризму, а також патріотизмом та авантюризмом.

Проте слід пам'ятати, що «темний» туризм має свої специфічні особливості. Він підходить лише для обмеженої групи людей, які мають специфічні інтереси. Деякі вважають аморальним відвідування місць, де загинули люди. Крім того, через певні традиції та закони в різних країнах, деякі заходи «темного» туризму можуть знаходитися під суворою заборобою. Хоча в кожній країні існують такі місця, вони не користуються великою популярністю серед широкої аудиторії (але тут існують і виключення, наприклад, Чорнобильська зона відчуження, яка стала своєрідним «магнітом», що з кожним роком «притягує» до себе все більше і більше туристів з різних куточків світу).

1.3. Типізація та класифікація «темного» туризму

У сучасну епоху, коли цифрова трансформація охоплює всі сфери життя звичайної людини, «темний» туризм стає все більш доступним для широкої аудиторії, оскільки інформація про трагічні події легко поширюється через ЗМІ. Завдяки Інтернету люди можуть знайти місця з трагічною тематикою, про які вони дізналися з онлайн-джерел. Наприклад, існує веб-сайт <https://www.dark-tourism.com/>, який містить інформацію про визначні об'єкти «темного» туризму по всьому світу. Серед найбільш відомих місць цього виду туризму можна назвати такі, що пов'язані з тероризмом та масовими трагедіями, як концтабір Освенцим (Польща), Чорнобильська АЕС разом з ЧЗВ (Україна) та Парк Миру і Музей атомних бомб у Хіросімі та Нагасакі (Японія).

Класифікація являє собою спосіб впорядкування інформації за певною ознакою. Коли таких ознак кілька, зазвичай використовують типологію. Один із науковців, Ф. Стоун, розробив першу типологію місць «темного» туризму, яка представляє шкалу від «найсвітліших» до «найбільш темних» видів туризму. Ця типологія включає різні категорії місць, що пов'язані з «темним» туризмом. Зокрема, вона охоплює: місця, пов'язані з темною індустрією розваг; «темні ярмарки» з містичними або нелегальними атракціонами; «темні місця» ув'язнення, що знайомлять з історією окремих в'язниць; місця, пов'язані з померлими, наприклад, кладовища та могили; місця поклоніння, де відвідувачі можуть дізнатися про релігійні або містичні локації; місця бойових дій, пов'язані з війнами; місця геноциду, що мають відношення до масових злочинів проти людства. Ця типологія дозволяє систематизувати різноманітні локації «темного» туризму, допомагаючи краще зрозуміти їх значення та характер.

Рис. 1.2. Типізація туристичних локацій «темного» туризму (узагальнено та побудовано автором за [42,43])

Також саме Також Ф. Стоун виділив сім основних типів «темних туристичних об'єктів» і склав спектр «темного» туризму за його типами (рис.1.3).

Елементи	«Dark Camps of Genocide». Темні місця геноциду (туризм Голокосту)	«Dark Conflict Sites». Місця збройних зіткнень	«Dark Shrines». Темні місця поклоніння	«Dark Resting Places». Усипальниця, кладовища.	«Dark Dungeons». Підземелля, в'язниці	«Dark Exhibitions». Темні виставки	«Dark Fun Factories». Індустрія темних розваг
----------	---	--	--	--	---------------------------------------	------------------------------------	---

Рис. 1.3. Спектр «темного» туризму за типами (узагальнено та побудовано автором за [42, 43])

На найтемнішому кінці спектра «темного» туризму можна побачити екстремальні або дійсно моторошні заходи, які пропонують автентичний досвід. У цьому випадку туристи відвідують реальні історичні місця або спілкуються з людьми, які безпосередньо були залучені до тих чи інших трагедій. Яскравим прикладом таких «темних турів» є відвідування Берлінської стіни, концентраційного табору Освенцим або полів смерті в Камбоджі.

На іншому кінці спектра, де події набувають більш комерційного характеру, знаходяться атракціони, пов'язані з темами, як-от Джек-Різник, або навіть комічні постановки, засновані на Чорній чумі. Це романтизовані версії трагічних подій або певних історичних періодів, головна мета яких – розважити туриста [43].

1. **«Dark Fun Factories»** – індустрія «темних розваг». Це місця, пам'ятки і тури, орієнтовані на розваги та комерційну вигоду, що демонструють реальну або вигадану смерть і моторошні події. Вони мають доволі розвинену інфраструктуру, спеціалізовані програми і орієнтуються на розваги, займаючи місце на найсвітлішому кінці темного спектра туризму. Це своєрідні ігрові центри. Хоча такі атракціони часто розраховані на дітей, вони також можуть бути орієнтовані на дорослих, наприклад, квести на тему страшних історій або театральні постановки, що відбуваються в «темних фабриках» [4, 42];
2. **«Dark Exhibitions»** – «темні виставки». «Темні виставки» тісно пов'язані з темою смерті, часто з освітніми та рефлексивними наративами. Вони можуть мати певну туристичну інфраструктуру, але їх основною метою є передача знань про різноманітні трагічні події. Такі виставки зазвичай проводяться далеко від місця події і дають можливість вивчити «темні моменти» історії певних країн. Прикладом є виставка «Body Worlds», що відбулася в Києві (у 2019 р.) та викликала етичні суперечки через демонстрацію збережених тіл за допомогою методики пластинації. Також, Смітсонівський музей американської історії представив виставку, що відображала трагедію 11 вересня 2001 р., зі зображеннями та артефактами, що відображають пам'ять про загиблих. Ще одним прикладом є «Парк Дракули» в Румунії, що розташований в середньовічній фортеці. Цей проект обертається навколо фігури Влада Цепеша, трансільванського графа XV століття, який прославився своєю жорстокістю. Згодом він став основою для образу Дракули в романі Брема Стокера. Офіційна туристична організація Румунії навіть розробила семиденний тур під назвою «Класичний тур Дракули», включаючи відвідування локацій, пов'язаних з цим персонажем [9];
3. **«Dark Dungeons»** – підземелля, в'язниці. Це місця, де люди відбували покарання після суду. Вони займають середину темного спектра, поєднуючи як темні, так і світлі аспекти. У останні десятиліття багато

старих в'язниць були реставровані і стали видатними туристичними об'єктами. Наприклад, велика кількість туристів щороку відправляється на поромі з Сан-Франциско до Алькатраса, де колись утримували знаменитих злочинців, таких як Аль Капоне і Джеймс Уайті Балдж [4, 21]. В Україні можна відвідати музей-меморіал «Тюрма на Лонцького», що з 2009 року є першою в'язницею-музеєм, яка розповідає про жертв окупаційних режимів XX століття [4, 11];

Рис. 1.4. Замок Дракули (замок Бран) – частина популярного «Парку Дракули» (Румунія) [9]

Рис. 1.5. В'язниця Алькатрас (США, штат Каліфорнія) [21]

4. **«Dark Resting Places»** – усипальниці, кладовища. Це подорожі до кладовищ з ціллю побачити могили, саркофаги, статуї та інші похоронні пам'ятки. Хоча кладовища часто асоціюються з болем і сумом, все більше людей шукають знаходять серед них культурні та історичні аспекти людського життя. У багатьох країнах кладовища вважаються такою ж важливою частиною культурної спадщини, як і музеї. Одним з найвідоміших кладовищ є персійське кладовище Пер-Лашез у Парижі, де поховані знаменитості, зокрема Джим Морісон, Едіт Піаф, Оскар Уайльд, Марсель Пруст та інші. В Україні відомі Личаківський цвинтар у Львові, де поховані важливі діячі культури, і Байкове кладовище у Києві, де знайшли спокій багато великих українців, таких як Леся Українка і Василь Стус [16];

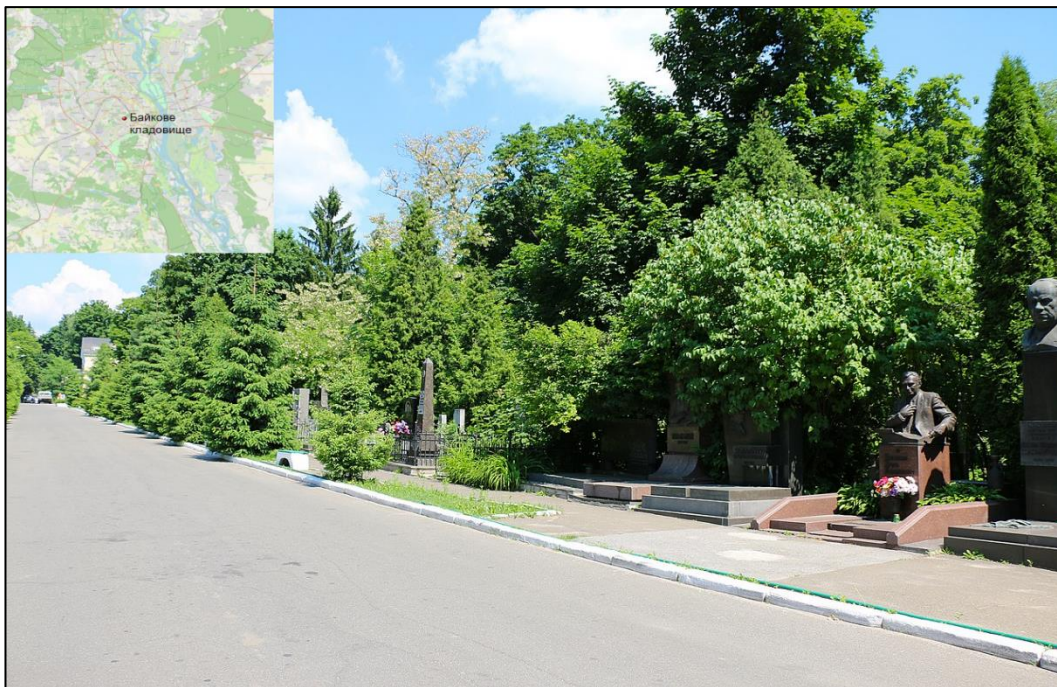

Рис. 1.6. Центральна алея Байкового кладовища (м. Київ) [16]

5. **«Dark Shrines»** – «темні місця» поклоніння (або ж «темні святині»). «Темні святині» являють собою, що пов'язані з пам'яттю про нещодавно померлих, зазвичай у місцях їх загибелі. Вони можуть мати особливий відтінок скорботи і вшанування. ЗМІ часто відіграють велику роль у популяризації таких місць. Наприклад, місце вбивства президента Джона Ф. Кеннеді в Далласі стало місцем паломництва для тих, хто хоче віддати шану цій легендарній особі. Так само після смерті принцеси Діани в 1997 році мільйони людей приходили до Кенсінгтонського палацу, щоб покласти квіти в її пам'ять [4, 21];

Рис. 1.7. Кенсінгтонський палац (Велика Британія) [21]

6. **«Dark Conflict Sites»** – місця масштабних збройних зіткнень. Місця збройних конфліктів, таких як зони війни або регіони, що постраждали від насильства, орієнтовані більше на освітні та пам'ятні аспекти. Вони можуть бути важливими для розуміння історії, хоча часто такі місця мають сильну політичну забарвленість. Сьогодні багато туристів відвідують постраждалі від війни регіони, зокрема Ізраїль, Ліван, Алжир, Колумбію. В Україні також є багато музеїв, присвячених подіям Другої світової війни, а в майбутньому обов'язково з'являться тематичні екскурсії на території Донбасу, де можна буде побачити наслідки перших років тоді ще гібридної військової агресії російської федерації проти України;
7. **«Dark Camps of Genocide»** – «темні місця» геноциду (або ж «туризм Голокосту»). Цей вид туризму пов'язаний з відвідуванням місць, де відбувалися геноцид і злочини проти людяності, зокрема під час Голокосту (наприклад, парк-меморіал Бабин Яр у Києві [26]). Такі місця займають найбільш темний кінець спектра «темного» туризму, оскільки дані локації безпосередньо пов'язані з масовими трагедіями, де

відбулося винищення цілих народів. «Туризм Голокосту» приваблює багато сучасної молоді, яка бажає зрозуміти ці історичні події через відвідування відповідних місць скорботи та пам'яті [4, 5].

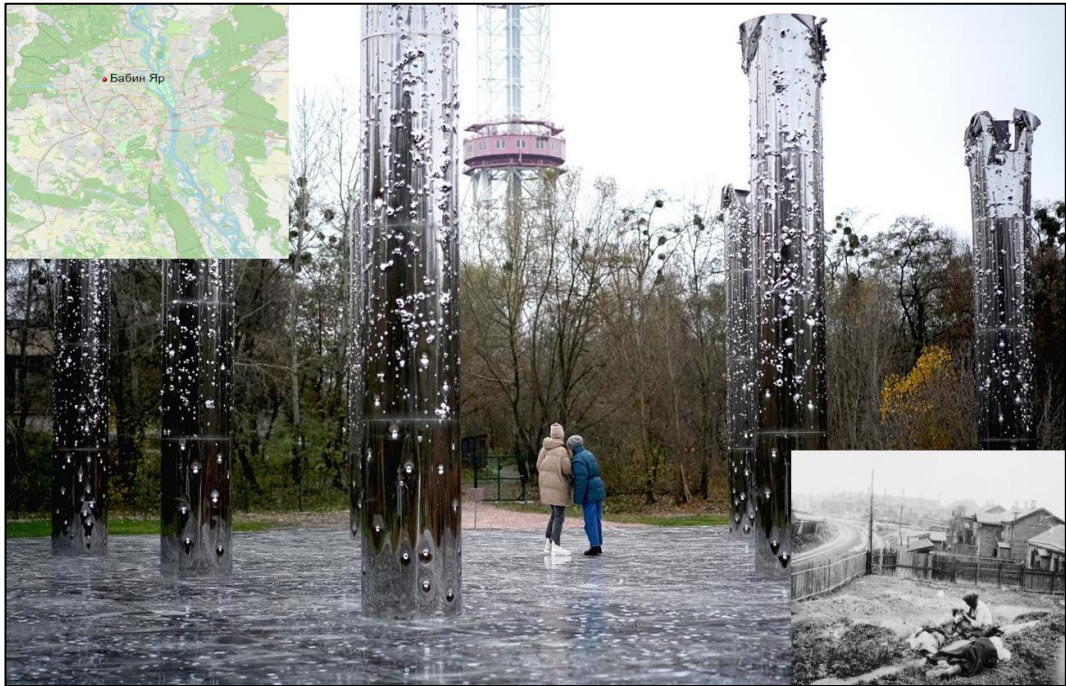

Рис. 1.8. Парк-меморіал Бабин Яр (м. Київ) [26]

Сьогодні більшість науковців у класифікації «темного» туризму виділяють такі основні його різновиди: туризм катастроф, містичний туризм, туризм «смерті», а також некропольний туризм (туризм по кладовищах) (рис. 1.9), проте, слід зазначити, що даний вид туризму знаходиться в постійній динаміці, тому в майбутньому можливе виникнення великої кількості альтернативних класифікацій.

Серед основних видів «темного» туризму можна виділити наступні:

- **Туризм катастроф:** це відвідування місць, які зазнали стихійних лих або екологічних катастроф. Сюди входять, зокрема, «токсичні тури», коли люди відвідують території з високим рівнем екологічної небезпеки;
- **Містичний туризм:** включає подорожі до локацій з паранормальними явищами та загадковою атмосферою. Цей вид обирають туристи, які цікавляться надприродними явищами, історіями про привидів, вампірів та інших містичних істот;

- **Туризм по кладовищах** (або ж **некропольний туризм**): охоплює відвідування кладовищ, окремих могил або історичних місць поховань. Такі подорожі часто пов'язані з вивченням історії, культури і традицій, що стосуються життя померлих;
- **Туризм «смерті»** (або ж **танатотуризм**): передбачає відвідування місць, що мають трагічну історію, пов'язану з масовими жертвами серед населення. Це можуть бути концентраційні табори смерті, «поля смерті» в Камбоджі, місця Голодомору в Україні, музеї тортур та в'язниці з жорстким режимом. Цей вид туризму включає відвідування пам'ятників, музеїв та інших історичних локацій, що мають безпосередній зв'язок зі смертю та трагедіями.

Класифікація «темного» туризму

Туризм катастроф: природні катастрофи; техногенні катастрофи; катастрофи через людську недбалість.

Містичний туризм: місця з паранормальною активністю; замки і маєтки, оповиті історіями про привидів; місця, пов'язані з уфологічною активністю.

Туризм «смерті» (танатотуризм): місця терору та тортур; місця Голокосту, геноциду, Голодомору; місця військових (минулих та сучасних зіткнень); концентраційні табори Другої світової війни; місця, в яких скоювали злочини серійні вбивці.

Некропольний туризм: кладовища, на яких поховані відомі персоналії; історичні кладовища; некрополі; мавзолеї.

Рис. 1.9. Класифікація «темного» туризму
(побудовано автором за даними [3, 43])

Туризм катастроф являє собою один з видів «темного» туризму, який привертає увагу до місць, що постраждали від стихійних лих або техногенних катастроф. Це можуть бути поїздки до зон землетрусів, повеней, аварій, а

також до локацій, де відбувалися публічні екзекуції чи страти. Такий туризм часто називають «турами лиха» («disaster tour»).

Мотиви туризму катастроф можуть бути різними. Деякі екологи використовують цей вид туризму для підвищення обізнаності про екологічні проблеми людства. Промислові підприємства і місця видобутку корисних копалин також можуть бути об'єктами таких турів. Наприклад, кар'єри, терикони та промислові відвали можуть стати цікавими для вивчення та допомогти людям зрозуміти наслідки екологічних проблем, як-от забруднення навколишнього середовища або вирубка лісів.

Туризм катастроф також включає відвідування місць, що постраждали від стихійних лих, як-от сильні шторми або урагани. Такі регіони, як Багамські острови, Флорида, Луїзіана, часто стають об'єктами цього різновиду «темного» туризму через руйнівні наслідки цих природних катастроф. Техногенні катастрофи, такі як аварії на Чорнобильській АЕС, також привертають увагу зацікавлених туристів. Екологічні організації, наприклад «Грінпіс», використовують тури до таких місць для пропаганди безпечного використання атомної енергії [13, 40].

Деякі локації, пов'язані з катастрофами, можуть бути небезпечними або токсичними для відвідувачів. Прикладом можуть бути штати США, як-от Міссісіпі та Аризона, де використовували йодисте срібло для знищення урагану «Каміла» (1974 р.), що стало причиною численних жертв серед свідків цього явища.

Таким чином, туризм катастроф має різноманітні форми і може сприяти підвищенню обізнаності суспільства щодо актуальних екологічних проблем та наслідків природних і техногенних катастроф.

Містичний туризм приваблює людей, які захоплюються паранормальними явищами та хочуть відвідати локації, пов'язані з надприродними подіями. Це можуть бути місця з природною або штучною паранормальною активністю, замки та маєтки, що оточені легендами про привидів, або ж локації, відомі своєю уфологічною активністю [1, 40].

Деякі люди цікавляться дослідженням надприродних явищ і шукають туристичні напрямки, де були зафіксовані різноманітні паранормальні дії. Наприклад, Дублін в Ірландії, Флорида в США, Брисбен в Австралії та Квебек в Канаді відомі своїми історіями про привидів. Озерний край в Англії є місцем з найбільшою кількістю замків, пов'язаних з паранормальними явищами. Також популярним є відвідування екскурсій, що пов'язані з легендами про графа Дракулу, які притягують до Румунії велику кількість іноземних туристів.

Містичний туризм дозволяє зануритися у світ містики та всього непізнаного, відчувати атмосферу покинутих маєтків і спробувати зрозуміти різноманітні паранормальні явища. Цей вид туризму поєднує подорожі з цікавими легендами, які переплітаються з надприродними подіями.

Уфологічний туризм – це форма туризму, яка виникла у 1959 році, коли американські вчені ввели термін «UFO» (НЛО – невідомий літаючий об'єкт). Він передбачає відвідування місць, пов'язаних з уфологією та аерокосмічними явищами.

Уфологічні тури дають можливість людям, які цікавляться питаннями позаземного життя, відвідати місця, де зафіксовані зустрічі з інопланетними цивілізаціями або за повідомленнями очевидців були спостереження НЛО. Уфологічний туризм включає різноманітні активності, як-от нічні спостереження на місцях, де зафіксували НЛО, екскурсії до спеціальних обсерваторій чи дослідницьких центрів, а також участь у тематичних конференціях, де експерти обговорюють нові дані та матеріали своїх спостережень [41].

Туризм «смерті» (або ж **танатотуризм**) є специфічним видом туризму, що включає відвідування місць, пов'язаних із людськими жертвами та трагічними подіями. Це можуть бути концентраційні табори, локації серійних вбивств або території, що зазнали геноцидів, масових страти, терору чи інших форм знищення людей.

Після Великої Вітчизняної війни багато таких місць, зокрема концентраційні табори, стали доступними для вільного відвідування. До них належать відомі табори нацистського режиму, такі як Дахау, Майданек, Бухенвальд, а також місця, пов'язані з ГУЛАГом в СРСР. Такі локації мають важливе значення для збереження пам'яті про жахливі трагедії минулого.

Окрім цього, існують місця, пов'язані з релігійними переслідуваннями або іншими знищеннями, зокрема Кутна Гора в Чехії, що має історію релігійних репресій [41].

Туризм «смерті» приваблює людей, які цікавляться історією, соціологією чи культурологією. Відвідування цих місць може сприяти збереженню пам'яті про трагедії та допомогти сучасному поколінню усвідомити важливість запобігання подібним подіям.

Також необхідно додати, що існує популярність туризму, пов'язаного зі злочинністю та серійними вбивцями. Туроператори пропонують тури, присвячені злочинним діям та розслідуванням відомих серій вбивств. Музеї та виставки, що розповідають про серійних вбивць, таких як Джек-Різник, Тед Банді, Чарльз Менсон, або навіть вигаданих персонажів, наприклад, Декстера Моргана, стали дуже популярними. Цей вид туризму викликає суперечливі думки: для одних – це можливість зрозуміти психологію злочинців, а для інших такий специфічний вид туризму може здаватися глумливим та неприязним до численних жертв, певною гламуризацією насильства [40, 41].

Такий туризм вимагає великої чутливості та поваги до жертв. Важливо підходити до таких подорожей з максимальною відповідальністю і емпатією.

Туризм по кладовищах (або ж **некропольний туризм**), є ще однією формою «темного» туризму, який привертає увагу багатьох туристів. Люди відвідують кладовища видатних осіб чи визначні місця поховань, які згодом стають частиною культурної та історичної спадщини.

Історичні кладовища часто перетворюються на архітектурні пам'ятки, що приваблюють багатьох туристів та дослідників. Вони виступають в ролі

своєрідних музеїв скульптури та архітектури, допомагають зберігати культурну спадщину та розкривати історію окремих міст і регіонів.

Україна, як і багато інших країн, привертає увагу іноземних туристів, які цікавляться історією та родинними зв'язками. На вітчизняних кладовищах поховані відомі політичні діячі, письменники, композитори та інші важливі постаті. Це допомагає краще зрозуміти культурну спадщину країни, відкриваючи таємниці життя та бажання покійних.

Некропольний туризм розкриває різноманітність історичних і культурних об'єктів, пов'язаних з релігією, мистецтвом та традиціями. Відвідування кладовищ допомагає людям більше дізнатися про минуле, вшанувати пам'ять видатних осіб та поглибити свої знання про культуру і історію різних регіонів [40, 42].

Отже, хоча «темний» туризм є порівняно новим видом туризму, вже сьогодні існує значна кількість досліджень, присвячених його сутності. Враховуючи вищенаведені дані, можна сказати, що одним з видатних вчених, що зробили великий внесок у розвиток цієї теми, є американський дослідник Ф. Стоун. Він не лише вивчав сутність «темного» туризму, а й запропонував концепцію спектра цього явища, на основі якого можна виділити різні типи «темного» туризму. Саме Ф. Стоун визначив, що *«темний» туризм варто розглядати як цілеспрямоване відвідування місць, пов'язаних з трагічними подіями, смертю, насильством чи стражданнями*, при цьому він акцентував на етичних аспектах таких подорожей [42].

1.4. Позиція «темного» туризму у загальній класифікації видів туризму

Як нам відомо, туризм можна класифікувати за різними критеріями, проте ключовим фактором у цьому поділі залишається мета подорожі кожного туриста. Зважаючи на цей аспект, «темний» туризм може бути віднесений до кількох різновидів туризму. Розглянемо основні з них.

По-перше, «темний» туризм можна розглядати як частину *дослідницького туризму* – відносно нового напрямку, який базується на психологічному прагненні людини до відкриття всього невідомого. Це можуть бути подорожі до космосу, глибин океану, Антарктиди, зон із аномальними явищами тощо. Незважаючи на певні ризики, пов'язані з такими подорожами, цей вид туризму має великий потенціал для розвитку в міжнародному масштабі, хоча і потребує значних зусиль для організації та забезпечення належного рівня безпеки й комфорту. Розвиток екстремальних форм відпочинку, таких як занурення до затонулих кораблів або космічні подорожі, вимагає тонкого балансу між забезпеченням безпеки туристів і можливістю отримати унікальний досвід. Через це існує обмежена кількість спеціалізованих компаній, які займаються організацією таких турів, проте їхня популярність і значення у туристичній сфері постійно зростають.

По-друге, «темний» туризм можна віднести до *екстремального туризму*, адже він часто пов'язаний із підвищеним ризиком для життя. Наприклад, великою популярністю користуються тури на острів Ньюфаундленд, де туристи за допомогою батискафа занурюються на глибину 3800 метрів, щоб оглянути рештки легендарного пасажирського судна «Титанік».

По-третє, «темний» туризм можна розглядати і як частину *альтернативного туризму*. У цьому контексті він виступає нестандартною формою подорожей, яка пропонує відвідувачам нетрадиційні маршрути та унікальні способи знайомства з історично значущими або тематичними локаціями, відмінними від класичних туристичних напрямків.

Рис. 1.10. Одна з варіацій позиції «темного» туризму у загальній класифікації видів туризму в залежності від мети подорожі туриста (узагальнено та побудовано автором за даними [27, 35])

Також слід зазначити, що це лише кілька можливих варіантів включення «темного» туризму в загальну класифікацію видів туризму. В залежності від контексту та конкретного дослідження, можуть бути запропоновані інші підходи до визначення позиції «темного» туризму серед інших видів туризму.

1.5. Методика дослідження туристсько-рекреаційних систем (ТРС) для розвитку «темного» туризму в Україні

У сучасних умовах наукове знання є основною формою пізнання навколишнього середовища. Воно відбувається не спонтанно, а цілеспрямовано і фактично має конкретне наукове дослідження. Головне завдання наукового пізнання полягає у виявленні об'єктивних закономірностей.

Методологія являє собою систему принципів, методів і процедур, що використовуються для організації, проведення та аналізу досліджень або виконання завдань у певній галузі. Вона визначає, як отримувати, аналізувати і перевіряти знання, забезпечуючи високу надійність і повторюваність результатів. Методологія може включати різноманітні *методи* (конкретні способи збору, аналізу та інтерпретації даних, наприклад, спостереження чи

експерименти), *принципи* (загальні правила та підходи, які забезпечують узгодженість дослідження) та *інструменти* (технічні або аналітичні засоби, що використовуються для роботи з даними, наприклад програмне забезпечення (ПО), технічні пристрої тощо).

Методологія є критично важливою у науці, бізнесі, освіті та багатьох інших сферах, оскільки вона дозволяє ефективно вирішувати проблеми, перевіряти гіпотези і створювати нові знання. Наприклад, у науковому дослідженні методологія визначає, як формується певна проблема, як здійснюється збір необхідних даних і як ці дані аналізуються [2, 24].

Питання методу та методології наукового дослідження завжди привертало увагу мислителів, учених і філософів, починаючи ще з античних часів. Проте активний (системний) аналіз методів і засобів наукового пізнання розпочався лише протягом останніх п'ятдесяти років.

Головною метою методики дослідження є аналіз та подальша розробка саме тих засобів, методів і прийомів наукового дослідження, завдяки яким суб'єкт наукового пізнання отримує нові знання про реальну дійсність.

Туристсько-рекреаційна система (TPC) являє собою складну інтегровану систему, яка складається з взаємопов'язаних елементів, що забезпечують організацію, функціонування і розвиток туризму та рекреації на певній території. *Основними компонентами TPC є:*

- Природні ресурси (ландшафти, клімат, водойми тощо);
- Соціально-економічні ресурси (населення, культурно-історична спадщина, інфраструктура);
- Туристська інфраструктура (засоби розміщення, харчування, транспорт);
- Суб'єкти туристичної діяльності (туристи, організації, місцеві громади);
- Сервісні послуги (розважальні, інформаційні, екскурсійні тощо).

Також важливо зазначити, що будь-яка ТРС функціонує на основі взаємодії між попитом (туристами) і пропозицією (ресурсами та інфраструктурою).

Роль туристсько-рекреаційних систем складається з декількох ключових елементів її діяльності: **економічна** (ТРС стимулює розвиток регіональної економіки через створення нових робочих місць, залучення інвестицій, збільшення надходжень до місцевого бюджету), **соціальна** (забезпечує оздоровлення, відпочинок та культурний розвиток населення, сприяє міжкультурному обміну та покращує якість життя людини), **екологічна** (раціональне використання рекреаційних ресурсів та розвиток екотуризму сприяють збереженню природної спадщини), **культурна** (сприяє збереженню та популяризації культурних та історичних пам'яток, розвиває національну ідентичність).

Туристсько-рекреаційну систему можна розглядати на різних територіальних рівнях: від макрорегіонального – у вигляді певних рекреаційних регіонів та туристичних макрорегіонів до мікрорегіональних – у вигляді окремих (точкових) об'єктів рекреації – спеціалізованих підприємств, що забезпечують рекреаційну діяльність [2, 19].

Туристично-рекреаційна система (ТРС) забезпечує потреби як рекреантів, так і туристів у відновленні фізичного та психологічного стану. Основним продуктом, що пропонується рекреантам, є послуги (туристичний продукт) або ширше – рекреаційно-туристичні послуги. Розвиток, динаміка та стан ТРС напряму залежать від низки факторів, серед яких: природно-рекреаційні, історичні, соціально-економічні та екологічні.

Природно-рекреаційні фактори є основою формування ТРС. Неприятливі кліматичні умови, дефіцит водних ресурсів, небажані природні процеси чи нестача ресурсів для розвитку лікувально-оздоровчого туризму (наприклад, мінеральних вод або лікувальних грязей) можуть суттєво стримувати розвиток ТРС. Водночас ці фактори визначають спеціалізацію конкретної системи.

Історичні умови розвитку суспільства впливають на становлення рекреаційного господарства та виділення сфери послуг. Особливу роль при цьому відіграють соціально-економічні чинники. Розвинені країни чи регіони з багатогалузевою економікою та високими соціальними стандартами життя стимулюють високу рекреаційну мобільність населення, формування культури відпочинку та активне використання територій для рекреаційних потреб.

Отже, головними принципами виділення ТРС є:

- територіальність;
- наявність природних ресурсів;
- наявність різноманітних культурно-історичних та етнічних ресурсів;
- туристична та логістична інфраструктура;
- опорна соціально-економічна система.

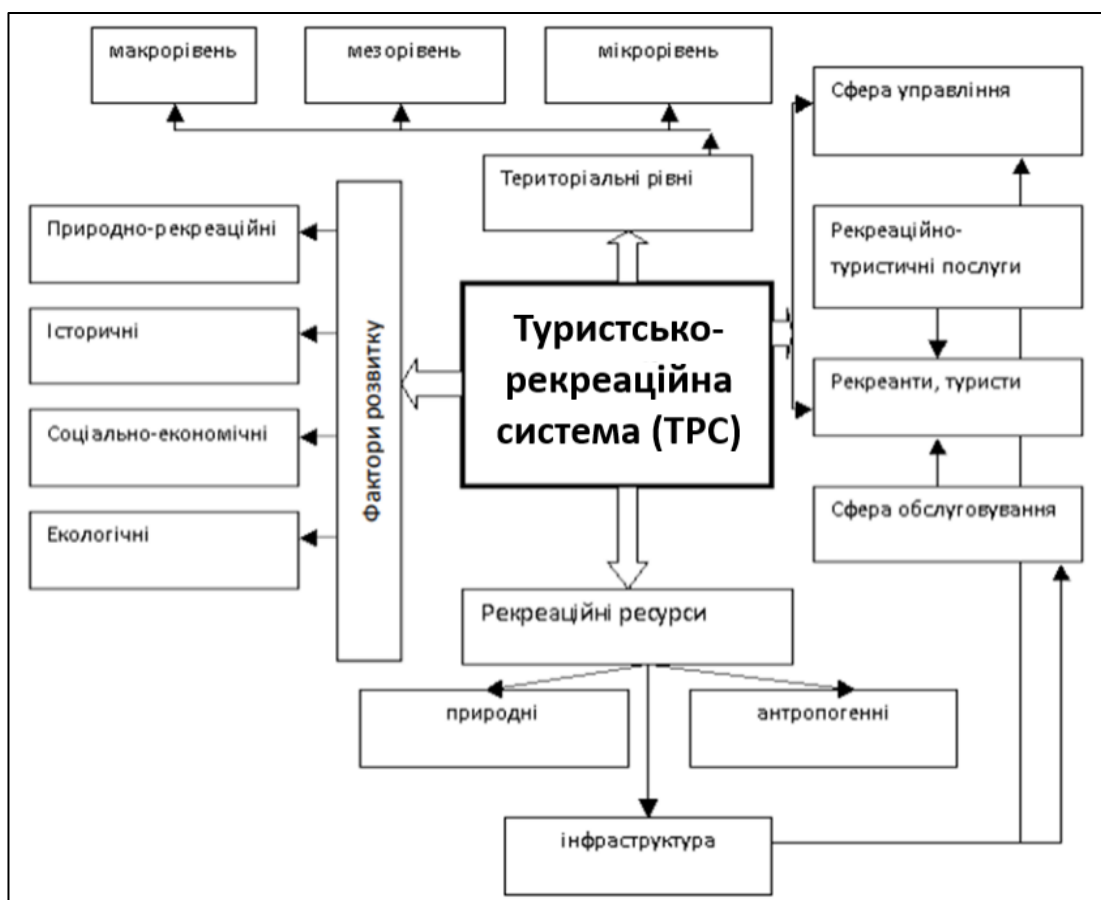

Рис. 1.11. Складові туристсько-рекреаційної системи
(побудовано автором за даними [19])

Загалом сутність туристсько-рекреаційної системи полягає у гармонійній взаємодії всіх її елементів для забезпечення потреб туристів у відпочинку, оздоровленні та культурному збагаченні, одночасно підтримуючи сталий розвиток території. Вона виконує функцію інтеграції природних, соціальних та економічних складників для створення умов, які максимально задовольняють потреби суспільства у сфері рекреації та туризму.

Якщо ж переходити до методів дослідження туристсько-рекреаційних систем, то серед них можна виділити наступні: *аналітичний метод* (включає аналіз статистичних даних, нормативно-правових документів, фінансових звітів для оцінки функціонування ТРС), *картографічний метод* (застосовується для створення карт ресурсів, туристичних маршрутів, зон впливу рекреаційних об'єктів, що дозволяє візуалізувати територіальну структуру ТРС), *соціологічні опитування* (використовуються для вивчення попиту на туристичні послуги, аналізу уподобань туристів, їх задоволеності інфраструктурою та сервісом тощо), *моделювання* (розробляються математичні або імітаційні моделі для прогнозування розвитку ТРС, розподілу потоків туристів, оцінки впливу туризму на економіку та природу певної локації), *експедиційні дослідження* (проводяться для збору первинної інформації про природні, культурні та інфраструктурні ресурси регіону), *екологічний моніторинг* (здійснюється для оцінки впливу туристичної діяльності на навколишнє середовище та виявлення шляхів його мінімізації), *економіко-статистичний аналіз* (застосовується для вивчення економічної ефективності роботи ТРС, аналізу доходів і витрат, оцінки інвестиційної привабливості певної території), *системний підхід* (враховує всі елементи ТРС як єдину систему, аналізує їхню взаємодію та вплив на загальну ефективність).

Слід зазначити, що кожен з вищенаведених методів забезпечує детальне вивчення окремих аспектів туристсько-рекреаційних систем, дозволяючи вдосконалювати їх функціонування та розробляти перспективні стратегії сталого розвитку.

У дослідженнях туристичних локацій для розвитку «темного» туризму використовуються *загальнонаукові* та *конкретно-наукові* методи дослідження [2, 7, 18]. Під науковим методом розуміємо сукупність дослідницьких дій, які використовуються для здобуття нових знань про об'єкт дослідження. Метод дослідження являє собою сукупність логічних та практичних дій (операцій, процедур, алгоритмів), що мають на меті розв'язання певного наукового (пізнавального) завдання. При дослідженні характеристик ЧЗВ в розрізі провідної локації для розвитку «темного» туризму, встановленні її просторових, часових та структурних особливостей доцільно використовувати загальнонаукові та конкретно-наукові методи дослідження, сукупність яких дозволить розкрити мету роботи та тему дослідження [2, 7, 18, 34].

До використаних загальнонаукових методів можна віднести наступні: логічне узагальнення, аналіз і синтез, системно-структурний аналіз, індуктивний та дедуктивний, графічний.

Метод логічного узагальнення є одним з методів дослідження, який використовується для формулювання загальних висновків або закономірностей на основі індуктивного розуміння окремих фактів, явищ або прикладів. Цей метод включає наступні етапи: збір фактів або прикладів (спочатку проводиться збір інформації, фактів або прикладів, які стосуються об'єкта дослідження. Це можуть бути дослідження, статистичні дані, випадки з реального життя або інші джерела інформації), аналіз та класифікація (отримані факти або приклади аналізуються та класифікуються за спільними ознаками, залежностями або характеристиками. Це допомагає знайти різноманітні зв'язки між ними та ідентифікувати можливі закономірності), виявлення загальних висновків (на основі аналізу фактів або прикладів робиться спроба знайти загальні висновки, тенденції або закономірності. Це можуть бути узагальнення, причинно-наслідкові зв'язки або інші логічні структури), перевірка і переконливість (отримані загальні висновки піддаються перевірці та оцінці з точки зору логіки, доказової бази,

внутрішньої консистентності та переконливості. Це включає аналіз можливих виключень, контрприкладів або альтернативних пояснень). Метод логічного узагальнення допомагає перейти від конкретних фактів або прикладів до більш загальних принципів чи висновків. Використовуючи логічні механізми, цей метод сприяє розвитку наукових теорій, створенню моделей та формулюванню загальних законів [2, 7, 18, 34].

У даній роботі цей метод широко використовується у визначенні позиції «темного» туризму у загальній класифікації видів туризму, а також в процесі створення таблиці системних властивостей та ознак Чорнобильської ТРС (табл. 2.2).

Метод аналізу і синтезу є одним з ключових методів дослідження, який використовується для розуміння та вивчення складних систем, явищ або проблем. Цей метод включає розбиття об'єкта дослідження на складові частини (аналіз) і подальше поєднання цих частин у цілісне уявлення або рішення (синтез).

Метод аналізу і синтезу дозволяє розкрити структуру та функціонування об'єкта дослідження, встановити причинно-наслідкові зв'язки між його складовими елементами, а також розробити нові концепції або рішення на основі зрозумілого уявлення про певну систему. Цей метод широко використовується в різних галузях науки (наприклад, в географії), техніки, менеджменту та інших областях, де необхідно аналізувати складні системи та розробляти комплексні рішення [2, 7, 18, 34].

Цей метод був використаний при дослідженні типологій, класифікацій та різновидів «темного» туризму, визначення його сутності; визначенні технічних, організаційних та фінансових аспектів впровадження тематичних екскурсій «темного» туризму на території Чорнобильської зони відчуження.

Метод системно-структурного аналізу є підходом до дослідження та аналізу складних систем, який базується на системній теорії та принципах структурного аналізу. Цей метод дозволяє розглядати систему як цілісний об'єкт, вивчати взаємозв'язки та взаємодію її складових елементів, а також

розуміти систему в контексті її оточення. Основні принципи методу системно-структурного аналізу включають: цілісність, системність, аналіз структури, моделювання, розуміння контексту [2, 7, 18, 34].

Даний метод є потужним інструментом при дослідженні складних систем, таких як туристсько-рекреаційні. Він дозволяє вивчати їх структуру, взаємозв'язки між окремими елементами, функції та вплив на туристичну індустрію, що допомагає розробляти стратегії ефективного управління цими територіями, приймати рішення для покращення розвитку локальних проявів «темного» туризму.

Індуктивний метод дослідження є одним з підходів до здобуття знань та формулювання висновків на основі спостережень, емпіричних даних та конкретних фактів. Цей метод базується на процесі узагальнення і формуванні загальних принципів або теорій на основі конкретних спостережень. Індуктивний метод дослідження використовується в різних галузях науки, включаючи соціологію, географію, психологію, економіку та інші. Він дозволяє здобувати знання на основі спостережень та емпіричних даних, що допомагає розуміти і пояснювати визначені явища та розвивати нові теорії чи концепції [2, 7, 18, 34].

Даний метод активно використовувався при оцінці загального потенціалу Чорнобильської зони відчуження в розрізі перспективної туристичної локації для розвитку «темного» туризму.

Дедуктивний метод дослідження є логічним підходом, в якому висновки формулюються на основі загальних принципів, теорій або гіпотез, а потім перевіряються шляхом спостережень, експериментів чи досліджень. Цей метод використовує логіку та раціональність для переходу від загальних принципів до конкретних висновків.

Дедуктивний метод дослідження часто використовується в наукових дослідженнях, він дозволяє переходити від загальних принципів до конкретних висновків, систематизувати та розуміти складні явища за допомогою доказів і логічного мислення [3, 7, 18, 34].

Використання цього методу дозволило нам зробити характеристику ресурсного потенціалу Чорнобиля як особливої локації для розвитку «темного» туризму, розробити низку рекомендацій щодо вдосконалення розвитку туризму на території ЧЗВ.

Графічний метод дослідження використовує графічні зображення, діаграми, схеми та інші графічні представлення для візуалізації даних, побудови взаємозв'язків між ними. Цей метод дозволяє дослідникам легко сприймати та аналізувати інформацію, виявляти певні тенденції, взаємозв'язки та зрозуміти складні структури.

Графічний метод дослідження сприяє більш простому сприйняттю та аналізу даних, дозволяє виявляти відмінності, тенденції та взаємозв'язки між тими чи іншими показниками, явищами, системами тощо. Він може бути використаний окремо або в поєднанні з іншими методами дослідження для досягнення більш повного розуміння об'єкта дослідження [2, 7, 18, 34].

У даній кваліфікаційній роботі використання графічного методу є дуже важливим, тому що цей метод не тільки дозволяє наочно візуалізувати важливу інформацію, але й створювати тематичну інформаційну графіку (таблиці, діаграми, графіки, схеми тощо).

Наприклад, в цій роботі за допомогою графічного методу була створена таблиця з реєстром найпопулярніших офіційних туроператорів, які займаються організацією ознайомчих візитів до Чорнобильської зони відчуження; продемонстровані маршрути тематичної екскурсії «Сталкерськими стежками».

Далі, переходячи до використаних конкретно-наукових методів, можна виділити історико-географічний та порівняльно-географічний.

Історико-географічний метод дослідження є підходом, що поєднує історичний та географічний аналіз для вивчення окремих територій, DESTINATION, регіонів або об'єктів. Цей метод розглядає взаємозв'язок між просторовими характеристиками та історичними подіями, що відбулися на цих територіях протягом певного періоду.

Даний метод дослідження дозволяє розглядати історію як процес, що відбувається у конкретному просторі. Він надає можливість зрозуміти взаємодію між географічними умовами та історичними подіями, виявити зв'язки між територією та її розвитком у різні епохи [2, 7, 18, 34].

У цій роботі історико-географічний метод дозволив нам провести ретроспективний аналіз становлення та розвитку «темного» туризму, визначити сучасний зміст та варіанти трактування поняття «темний туризм», зробити стислу характеристику багатьох тематичних локацій та окремих туристичних об'єктів.

Порівняльно-географічний метод дослідження використовується для аналізу та порівняння географічних характеристик різних територій з метою виявлення схожих або відмінних особливостей між ними. Цей метод дозволяє встановити зв'язки між географією та іншими науками чи їх окремими аспектами, такими як соціально-економічний розвиток, культурні особливості, рекреаційні ресурси тощо.

Цей метод дослідження дозволяє отримати глибше розуміння впливу географічних умов на культурні особливості, туристичний і соціально-економічний розвиток та інші аспекти життя різних територій. Він допомагає встановити наявність тих чи інших тенденцій або закономірностей, а також виявити чинники, що впливають на розвиток актуальних об'єктів дослідження [2, 7, 18, 34].

Порівняльно-географічний метод використовувався при дослідженні Чорнобильської ТРС, проведенні комплексного аналізу загальних тенденцій розвитку туризму на території ЧЗВ.

РОЗДІЛ 2. ЧОРНОБИЛЬСЬКА ЗОНА ВІДЧУЖЕННЯ ЯК ПРОВІДНА ЛОКАЦІЯ «ТЕМНОГО» ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Тенденції розвитку туризму в Чорнобильській зоні відчуження

Починаючи з 90-х років, Чорнобильську зону відчуження можна було відвідати лише нелегально, але у 2007–2009 роках, із виходом комп'ютерної гри «S.T.A.L.K.E.R.» української компанії GSC Game World, почалася друга хвиля нелегальних проникнень. Мандрівники-аматори, яких ще тоді почали називати «сталкерами», натхненні атмосферою гри, прагнули самостійно дослідити зону, побачити усі «темні локації» на власні очі. Третя хвиля інтересу до Чорнобильської зони відчуження виникла після популяризації «сталкерських відеороликів» про відвідування Чорнобиля та Прип'яті на YouTube. Сьогодні ж спостерігається четвертий сплеск уваги до ЧЗВ, пов'язаний із випуском гри «S.T.A.L.K.E.R. 2: Heart of Chornobyl», значна частина прибутків від якої (приблизно 85 %) спрямовується на підтримку ЗСУ. Щодо нелегальних туристів-«сталкерів», Міністерство екології та адміністрація зони відчуження повідомляють про посилення охорони території та ініціювання збільшення адміністративних штрафів за подібні самовільні мандри. Водночас дозиметричний контроль показує, що рівень радіації в зоні суттєво знизився з моменту аварії. Посадовці та туроператори запевняють, що офіційні туристичні маршрути є безпечними для відвідувачів [20].

Уряд України та громади, що межують із зоною відчуження, активно підтримують розвиток офіційного чорнобильського туризму. Першим державним органом, який почав організовувати офіційні поїздки до Чорнобильської зони, стало агентство «Чорнобильінтерінформ», створене у 1995 році. У 2014 році було засновано Державне агентство України з управління зоною відчуження (ДАЗВ), яке займається видачею дозволів на відвідування зони. Оперативну підтримку відвідувачів здійснює ДП

«Центр організаційно-технічного і інформаційного забезпечення управління зоною відчуження» (ДП «ЦОТІЗ»), яке забезпечує прийом і супровід українських та іноземних туристів, що прибувають сюди із пізнавальною метою [31]. Додатково слід зазначити, що сьогодні найбільшим спеціалізованим підприємством, яке організовує екскурсії до Чорнобильської зони відчуження, є туроператор «ЧОРНОБИЛЬ ТУР».

Чорнобильська зона стає популярним напрямком серед туристів. Про це свідчить офіційна статистика уряду та туристичних операторів (рис. 2.1).

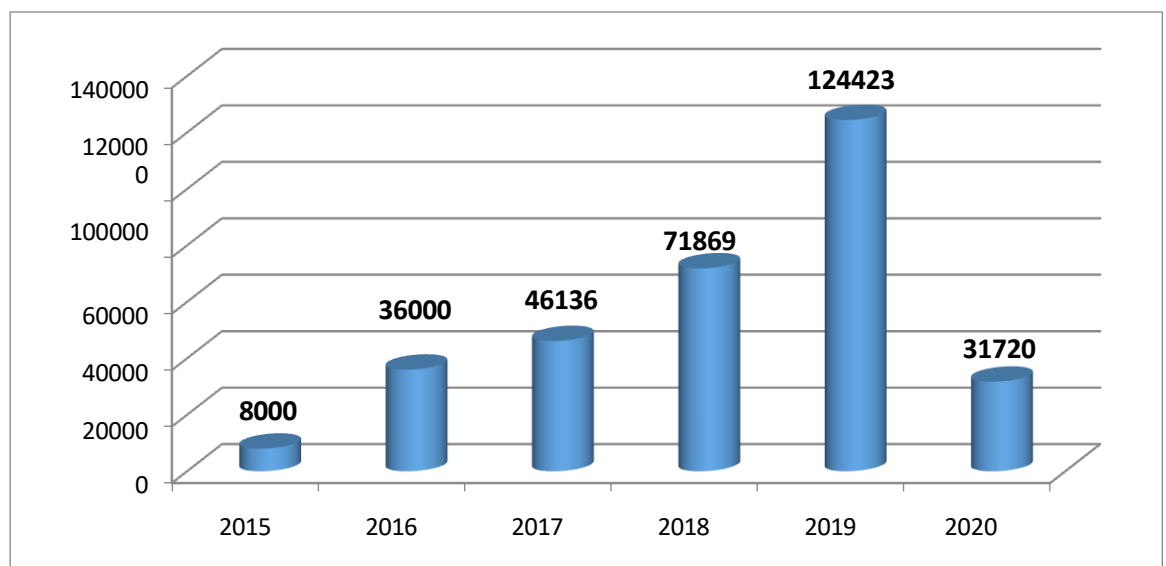

Рис. 2.1. Динаміка кількості відвідувачів у Чорнобильській зоні відчуження (побудовано автором за даними [31])

Останні роки характеризуються значним зростанням популярності «темного» туризму, зокрема підвищеним інтересом до подорожей у Чорнобильську зону відчуження, особливо серед іноземних туристів. Туристичний сезон у зоні розпочинається в березні й триває до настання перших холодів. У 2020 році за 10 місяців Чорнобильську зону відвідали 31720 осіб, що на 70 % менше порівняно з аналогічним періодом 2019 року, коли кількість туристів становила 107641. Основними причинами скорочення потоку відвідувачів стали обмеження, пов'язані з пандемією COVID-19, та введення загального карантину з 18 березня 2020 року.

Наприкінці серпня 2020 року Україна закрила кордони для іноземців, що призвело до того, що у вересні зону відвідували переважно українські туристи (3734 особи). Після скасування заборони на в'їзд іноземців у жовтні 2020 року кількість відвідувачів значно зросла — до 7202 осіб [31].

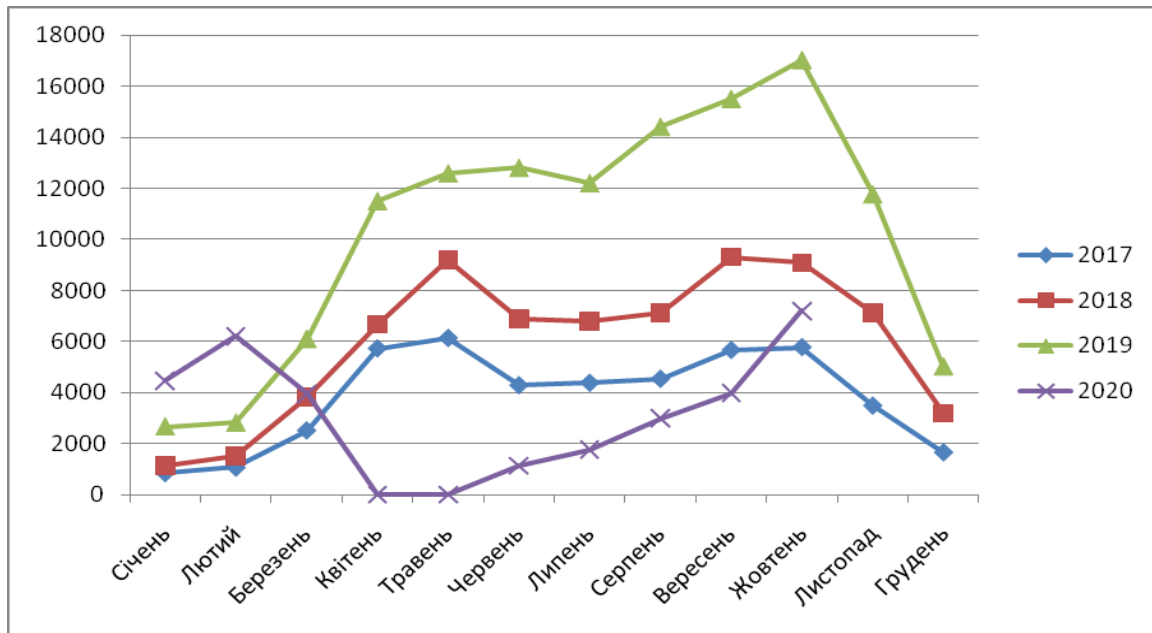

Рис. 2.2. Сезонність туризму у Чорнобильській зоні відчуження у 2017-2020 рр., осіб (узагальнено та побудовано автором за даними [31])

У 2019 році Чорнобильську зону відчуження активно відвідували громадяни різних країн світу, які становили 79 % від загальної кількості туристів. Частка українських відвідувачів склала 21 %. Найбільше іноземних туристів приїхало з Великої Британії – 15 % від загального числа. Загалом у 2019 році з-за кордону прибуло 84532 особи, тоді як кількість українських відвідувачів становила 22468. Серед іноземців найбільше туристів приїхало: з Великої Британії – 15738 осіб (15 %), Польщі – 9378 осіб (9 %), Німеччини – 7826 осіб (7 %), США – 5580 осіб (5 %), Чехії – 4063 особи (4 %) [31].

Популяризація «темного» туризму на рівні окремих туристичних об'єктів значною мірою залежить від інформаційної, мас-медійної та інфраструктурної підтримки. Зростання інтересу до Чорнобильської зони було посилено з нагоди тридцятої річниці катастрофи, але головним чинником стала прем'єра серіалу НВО «Чорнобиль», що відбулася 6 травня

2019 року. Серіал, який розповідає про аварію на ЧАЕС 1986 року та наслідки її ліквідації, отримав високу оцінку глядачів і критиків. Навесні 2019 року він очолив рейтинг найкращих серіалів світу за версією популярного сайту IMDB. Директор туроператора «ЧОРНОБИЛЬ ТУР» Ярослав Ємельяненко також відзначає значне зростання інтересу до Чорнобильської зони після виходу серіалу, що стало важливим фактором у збільшенні кількості туристів [6].

Реєстр офіційних туроператорів, які активно займаються організацією ознайомчих візитів до Чорнобильської зони відчуження наведено у табл. А.1. Приклади найпопулярніших чорнобильських туроператорів подано на рис. 2.3.

Рис. 2.3. Логотипи профільних чорнобильських туроператорів [6]

Представлені туроператори пропонують як одноденні, так і багатоденні програми відвідування Чорнобильської зони відчуження. Маршрути розроблені таким чином, щоб дозволити туристам насолодитися красою природних ландшафтів ЧЗВ, ознайомитися з ключовими об'єктами ЧАЕС, а також отримати практичні навички протидії радіаційному забрудненню та виживанню в умовах підвищеного радіаційного фону. У рамках екскурсій можна відвідати історичні споруди міста Прип'ять, дізнатися більше про старовинне місто Чорнобиль, поспілкуватися із «самоселами» у декількох населених пунктах, а також відвідати самодіяльний музей народного побуту Чорнобильського Полісся, що відкриває унікальний погляд на місцеву культуру та спосіб життя мешканців

цієї місцевості.

До відвідування Чорнобильської зони відчуження допускаються особи, які досягли 18-річного віку та не мають медичних протипоказань до впливу іонізуючого випромінювання. В'їзд та виїзд здійснюються виключно через контрольно-пропускні пункти (КПП) за наявності дозволу, оформленого через систему «Електронний квиток». Для забезпечення безпеки рекомендовано використовувати відповідні засоби індивідуального захисту.

Таблиця 2.1. Цінова політика туроператора «ЧОРНОБИЛЬ ТУР»
(складено автором на основі даних [6])

№ п/п	Вид екскурсії, туру	Вартість екскурсії, туру	
		для громадян України	для іноземних громадян
1	Одноденна екскурсія	1268 грн (\$45)/ос.	2394 грн (\$85)/ос.
2	Дводенна екскурсія	3352 грн (\$119)/ос.	6338 грн (\$225)/ос.
3	Груповий тур на 3 дні	6028 грн (\$214)/ос.	8986 грн (\$319)/ос.
4	Груповий тур на 5 днів	10704 грн (\$380)/ос.	14958 грн (\$531)/ос.
5	Індивідуальні екскурсії в Чорнобиль та Прип'ять	\$430 для 1 особи \$53/ос (50 ос. в групі)	\$446 для 1 особи \$69/ос (50 ос. в групі)
6	Одноденний груповий каячний тур	3831 грн (\$136)/ос.	4282 грн (\$152)/ос.
7	Дводенний груповий каячний тур	6338 грн (\$225)/ос.	7240 грн (\$257)/ос.
8	Тур за серіалом НВО «Chernobyl»	\$140/ос.	\$185/ос.
9	Чорнобиль авіа тур (літак)	1 ос. – від 19944 грн (\$708) 2 ос. в групі – від 9972 грн (\$354)/ос. 3 ос. в групі – від 6648 грн (\$236)/ос.	
10	Чорнобиль авіа тур (вертоліт)	1 ос. – від 56282 грн (\$1998) 2 ос. в групі – від 28113 грн (\$998)/ос. 3 ос. в групі – від 19042 грн (\$676)/ос.	
11	Екстрім-тур на всюдиході Sherp	750 грн/ос, (15-20 хв); 6600 грн/4 ос. (1 год.)	
12	Квест у Чорнобильській зоні	2285 грн (за умови 10 учасників)	

У зоні відчуження розроблено 24 туристичні маршрути (див. додаток Б, табл. Б.1). Вартість «темних» екскурсій варіюється від \$45 до \$500 залежно від програми туру [6]. Для іноземних туристів ціна майже вдвічі вища, починаючи від \$85. Детальна цінова політика «темних» турів на території ЧЗВ наведена в таблиці 2.1.

Вартість туру залежить від тривалості поїздки та включає проживання в готелі міста Чорнобиль, супровід авторизованих ліквідаторів аварії та спеціально підготовлених гідів, навчання з радіаційного виживання, страховку, трансфер, перегляд добірки документальних фільмів, карту маршруту та індивідуальний (іменний) сертифікат про відвідування Чорнобильської зони відчуження.

2.2. Ресурсний потенціал Чорнобиля як особливої дестинації для розвитку «темного» туризму

Найбільший інтерес серед туристів викликають місто Прип'ять, саркофаг четвертого енергоблока ЧАЕС та секретний радянський радар «ДУГА-1». Однак у Міністерстві екології переконані, що потенціал Чорнобильської зони значно ширший, ніж традиційні туристичні локації. Крім того, з 1992 року в Києві працює музей Чорнобиля, який пропонує відвідувачам різного віку познайомитися з жахливими експонатами, що відображають наслідки катастрофи [17].

Об'єкти, які найчастіше відвідують у Чорнобильській зоні відчуження включають в себе:

Музей-меморіальний комплекс «Зірка Полин» є особливим місцем пам'яті та «територією змін», де завдяки численним експонатам можна прослідкувати етапи перетворення зони відчуження – від місця ядерної катастрофи до території впровадження новітніх технологій. Комплекс включає дизайнерські інсталяції, художні оформлення та пам'ятники, кожен з яких несе важливе послання людству щодо наслідків аварії. Серед таких об'єктів особливо віділяється алея покинутих сіл, пам'ятник «Ангел, що сурмить», скульптурна композиція, присвячена Хіросімі та Фукусімі та інші.

Рис. 2.4. ММК «Зірка Полин», будинок культури «Енергетик» [29]

Будинок культури «Енергетик» знаходиться поряд з центральною парковою алеєю і був побудований у 1970 році. Палац культури об'єднав кілька споруд разом (серед них можна помітити готель, аптеку, універмаг, гастроном, кінотеатр, спортзал, бар та власне будинок культури). У ньому функціонувала велика кількість гуртків, проводилися вистави, концерти, виступи колективів, а вечорами організовувалася дискотека під назвою «Едісон-2».

Оглядове колесо. Парк атракціонів являє собою головну розважальну зону в Прип'яті і одне з найбільш радіаційно забруднених місць даної локації. Оглядове колесо є одним з найвідоміших символів Зони і часто зображується на фотографіях, зроблених після трагедії на ЧАЕС. На жаль, величне колесо так і не було введено в експлуатацію: його планували запустити 1 травня 1986 року, але через п'ять днів після цього сталася трагічна аварія на Чорнобильській АЕС [29].

Рис. 2.5. Оглядове колесо та пам'ятник «Тим, хто врятував світ» [29]

Пам'ятник «Тим, хто врятував світ» присвячений героям-пожежникам та ліквідаторам аварії на Чорнобильській АЕС. Він розташований поруч із Чорнобильською пожежною частиною і встановлений на честь тих, хто першими вирушив на ліквідацію наслідків катастрофи. Тоді пожежники не мали спеціального захисного спорядження від радіації, оскільки банально не усвідомлювали масштабів та усієї небезпеки аварії. На жаль, саме ці герої стали першими жертвами смертельного рівня опромінення і майже всі загинули внаслідок цієї трагедії.

Секретна радянська військова база «Чорнобиль-2» і величний радар «ДУГА-1» є одними з найбільш загадкових об'єктів СРСР. У 1970-х роках військові розробили унікальні радіолокаційні системи, що дозволяли відслідковувати запуск балістичних ракет з території ймовірного ворога. Одна з таких систем, відома як загоризонтна радіолокаційна станція (ЗГРЛС), вимагала колосального людського ресурсу – близько 1000 військових, які чергували б на цьому об'єкті. Для них та їхніх родин було збудовано невелике містечко, яке отримало назву «Чорнобиль-2».

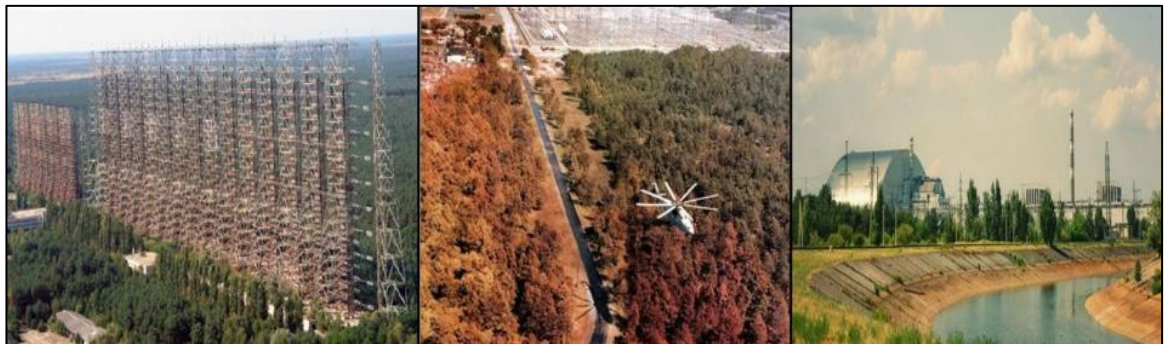

Рис. 2.6. Радар «ДУГА-1», Рудий ліс, четвертий реактор ЧАЕС [29]

Рудий ліс являє собою відносно невелику частину лісу, яка поглинула більшу частину радіоактивного пилу після вибуху. Великі дози радіації спричинили зміни кольору дерев, надаючи їм характерні рудуваті відтінки. Деревина виконала важливу роль, допомагаючи людям, адже, подібно до природного фільтра, ціною власного життя, вони затримували та очищали десятки тонн радіоактивних частинок. Соснові крони з їх щільною структурою добре утримували радіоактивний пил [29].

Четвертий реактор ЧАЕС. Чорнобильська катастрофа – техногенна, екологічна та гуманітарна трагедія, спричинена двома потужними тепловими вибухами та подальшим руйнуванням четвертого енергоблоку Чорнобильської атомної електростанції в ніч на 26 квітня 1986 року [31]. Руйнування носило вибуховий характер, в результаті чого реактор було повністю знищено, а велика кількість радіоактивних речовин потрапила в навколишнє середовище. Викид радіації був еквівалентний 300 вибухам атомної бомби, подібним до тієї, що призвела до трагедії в Хіросімі.

Готель «Полісся» знаходиться в центрі міста Прип'ять і вирізняється своєю висотою серед навколишніх будівель. За проектом на останньому поверсі готелю передбачалося кафе з літньою верандою та панорамним оглядом. Однак через аварію на Чорнобильській АЕС ця ідея так і не була реалізована. Готель також відігравав роль у процесі ліквідації наслідків катастрофи в квітні 1986 року [29].

Отже, переходячи до висновків, можна сказати, що сьогодні ЧЗВ дійсно має величезний потенціал стати провідною локацією «темного» туризму не лише в Україні, але й у всьому світі. Унікальність об'єкта та його природної складової (Чорнобильська зона відчуження є однією з найбільш відомих локацій «темного» туризму у світі), значна популярність серед туристів (після виходу серіалу «Чорнобиль» (НВО) у 2019 році та комп'ютерної гри «S.T.A.L.K.E.R 2: Heart of Chornobyl», кількість відвідувачів ЧЗВ суттєво зросла, що підтверджує попит на подібні локації. Туристи приїжджають сюди, щоб дізнатися більше про події 1986 року, побачити залишки радянської епохи, зруйновані міста (зокрема Прип'ять) та відчувати атмосферу унікального постапокаліптичного середовища), та екологічно-дослідницька складова (ЧЗВ є прикладом природного відновлення в умовах людської відсутності. Це унікальний регіон, де фауна й флора відновлюються, незважаючи на високий рівень радіації) сприяють становленню ЧЗВ як провідної туристичної локації «темного» туризму в Україні, а в майбутньому (якщо додати стабільне безпекове та політичне становище в Україні, активне вдосконалення та

відновлення актуальної ресурсної бази, розробку новітніх екскурсійних маршрутів різних типів і складності) – в усьому світі [28].

Якщо ж говорити про перспективи розвитку ЧЗВ як провідної локації «темного» туризму, слід зазначити наступні аспекти: розширення туристичних маршрутів (окрім стандартного маршруту (через Прип'ять та ЧАЕС), можуть бути створені зовсім нові теми для екскурсій, наприклад, тури для ознайомлення з наслідками радіаційного впливу), впровадження інноваційних туристичних технологій (використання VR та AR-технологій може дозволити туристам зануритись у події катастрофи, не завдаючи шкоди місцевим пам'яткам. Такий підхід суттєво підвищать інтерес до ЧЗВ серед молоді), екологічна свідомість (активна популяризація ідей сталого розвитку серед відвідувачів, завдяки якій ЧЗВ може стати платформою для освітніх програм, присвячених екологічним катастрофам та їх наслідкам), міжнародне співробітництво (залучення іноземних партнерів для розвитку місцевої туристичної інфраструктури, зокрема з країн, які також мають об'єкти «темного» туризму, наприклад, Японії), поступовий ребрендинг Чорнобильської зони відчуження (зміщення акценту з катастрофи на уроки, які можна отримати з цих подій для майбутніх поколінь, активна реклама місцевих туристичних операторів та цікавих маршрутів для туристів).

2.3. Системний аналіз Чорнобильської зони відчуження як туристсько-рекреаційної системи

Почати системний аналіз ЧТРС необхідно з визначення основних компонентів даної системи, до складу яких входять:

- **Музей Чорнобильської трагедії:** Центральна інформаційна точка про події 1986 року та їх наслідки;
- **Екскурсійні маршрути до зони відчуження:** Включають у себе зупинки біля ключових об'єктів, які постраждали від аварії;
- **Наявні туристичні бази та готелі:** Розташовані в межах радіуса зони відчуження, забезпечують туристів житлом та іншими

(супутніми) послугами (наприклад, наданням медичної підтримки, регулярним харчуванням тощо);

- **Інформаційно-туристичні центри та послуги гідів:** Надають інформацію про безпеку, історію та екологію району, а розробляють та проводять тематичні екскурсії [31].

Рис. 2.7. Чорнобильська зона відчуження (ЧЗВ) – наочний приклад успішного існування та комплексного функціонування ТРС об’єктів «темного» туризму [10, 36]

Внутрішня організація даної системи передбачає співпрацю між державними та приватними організаціями. Музеї, бази відпочинку, туристичні агентства, органи місцевого самоврядування та волонтери спільно працюють над забезпеченням безпеки, комфорту та проведення освітніх заходів для відвідувачів ЧЗВ [30, 36].

Таблиця 2.2. Системні властивості та ознаки Чорнобильської ТРС
(складено автором на основі даних [10, 31])

Назва властивості (ознаки)	Сутність властивості (ознаки) системи	Прояви властивості (ознаки) в межах ЧТРС
<i>Структурність</i>	Система складається з взаємопов'язаних елементів, які утворюють певну структуру.	Чорнобильська зона відчуження складається з різних елементів, таких як: • Зона відчуження; • Об'єкти «Сталкер-туру»; • Музеї; • Меморіали; • Туристична інфраструктура. Ці елементи тісно пов'язані між собою транспортними (логістичними) маршрутами, інформаційними потоками та іншими видами зв'язків.
<i>Організованість</i>	Елементи системи не просто існують разом, а взаємодіють один з одним цілеспрямовано, виконуючи певні функції. Ця організованість забезпечує досягнення цілей системи.	ЧТРС має чітку структуру управління, яка включає органи державної влади, туристичні компанії, музеї та інші організації, які тісно взаємодіють між собою для координації діяльності та забезпечення подальшого розвитку ЧТРС.
<i>Ієрархійність</i>	Система може складатися з підсистем, які, в свою чергу, можуть складатися з ще більш дрібних підсистем. Ця ієрархія дозволяє системі розподіляти функції та управляти складними процесами.	ЧТРС має ієрархічну структуру, де різні елементи системи підпорядковуються один одному (наприклад, зона відчуження поділена на кілька зон з різним рівнем доступу, а туристичні об'єкти мають різні категорії складності).
<i>Еквіпотенціальність</i>	Не всі елементи системи мають однакову важливість. Деякі з них можуть бути більш критичними для функціонування системи, ніж інші.	Не всі елементи ЧТРС мають однакову важливість. Деякі тематичні об'єкти, такі як Чорнобильська АЕС, мають більшу цінність для туристів, ніж інші, що робить ЧТРС еквіпотенціальною системою.

<i>Функціональність</i>	Система виконує певну функцію або набір функцій. Ці функції визначають мету існування системи та її цінність для оточення.	ЧТРС виконує декілька важливих функцій, таких як: історико-культурна, науково-дослідницька, освітня, рекреаційна, економічна.
<i>Взаємопов'язаність</i>	Елементи системи не існують ізольовано, а безпосередньо впливають один на одного. Ця взаємопов'язаність забезпечує єдність системи та її стійкість до зовнішніх впливів.	Елементи ЧТРС не існують ізольовано, а впливають один на одного (наприклад, розвиток туризму в Чорнобильській зоні відчуження сприяє розвитку тематичної інфраструктури, організації нових наукових досліджень та освітніх програм тощо).
<i>Емерджентність</i>	Деякі властивості системи не є простою сумою властивостей її елементів. Ці нові властивості виникають завдяки певній взаємодії елементів і не можуть бути передбачені заздалегідь.	ЧТРС має властивості, які не є простою сумою властивостей її елементів (наприклад, ЧТРС стала унікальним туристичним об'єктом «темного» туризму, який приваблює гостей з усього світу).
<i>Автономність</i>	Система має певну ступінь самостійності. Вона може функціонувати і розвиватися до певної міри незалежно від зовнішнього середовища.	ЧТРС має певну ступінь самостійності. Вона може функціонувати і розвиватися до певної міри незалежно від зовнішнього середовища.
<i>Стійкість</i>	Система здатна протистояти зовнішнім впливам і зберігати свою структуру та функції. Ця стійкість забезпечує виживання системи в мінливих умовах.	ЧТРС здатна протистояти зовнішнім впливам, таким як зміни в законодавстві, економічні кризи та політичні потрясіння. Ця стійкість забезпечує виживання даної системи в мінливих умовах.
<i>Цілісність</i>	Система є цілим, яке не можна звести до суми своїх частин. Цілісність системи визначається її структурою, функціями та взаємодією з оточенням.	ЧТРС є цілим, яке не можна звести до суми своїх частин. Цілісність цієї системи визначається її структурою, функціями та взаємодією з оточенням.
<i>Динамічність</i>	Система не є статичною, а постійно змінюється та розвивається. Ці зміни можуть бути як еволюційними, так і революційними.	ЧТРС не є статичною системою, вона постійно змінюється та розвивається (ці зміни можуть бути як еволюційними, так і революційними).

<i>Еволюційність</i>	Система може розвиватися протягом тривалого часу, поступово вдосконалюючи свою структуру та функції. Ця еволюція дозволяє системі адаптуватися до нових (мінливих) умов.	ЧТРС може розвиватися протягом тривалого часу, поступово вдосконалюючи свою структуру та функції. Така еволюція дозволяє системі адаптуватися до мінливих умов сучасності.
<i>Керованість</i>	Системою можна управляти ззовні, впливаючи на її елементи та зв'язки. Ця керованість дозволяє використовувати систему для досягнення певних цілей.	ЧТРС можна управляти ззовні, впливаючи на її елементи та зв'язки між ними. Така керованість дозволяє використовувати дану систему для досягнення певних цілей, таких як розвиток «темного» туризму, збереження пам'яток історії та культури, проведення наукових досліджень тощо.
<i>Територіальність</i>	Система може мати чітко окреслену територію, в межах якої вона функціонує. Ця територіальність може бути фізичною або ж віртуальною.	ЧТРС має чітко окреслену територію, яка включає в себе зону відчуження навколо Чорнобильської АЕС, а також прилеглі території, які можуть бути відвідувані туристами. Ця територія має певні обмеження та правила доступу, пов'язані з радіаційною безпекою. В межах зони відчуження виділені спеціальні маршрути для туристів, які дозволяють їм безпечно досліджувати цю територію.
<i>Складність</i>	Система може бути простою або складною, залежно від кількості елементів, їх взаємозв'язків та рівня ієрархії. Складні системи зазвичай важче зрозуміти.	ЧТРС є складною системою, яка включає в себе безліч елементів, таких як: історичні та культурні пам'ятки (Чорнобильська АЕС, занедбані міста та села, меморіали), природні об'єкти (ліси, річки, озера), інфраструктурні об'єкти (дороги, музеї, туристичні центри), соціально-економічні елементи (туризм, бізнес, наукові дослідження). Ці елементи взаємодіють один з одним в складних зв'язках, що робить дану систему доволі динамічною та мінливою.
<i>Тип системи</i>	Системи можна класифікувати за різними	ЧТРС є унікальною системою, яка не має аналогів у світі. Її

	типами, наприклад, за фізичною природою (біологічні, технічні, соціальні), за сферою застосування (економічні, політичні, екологічні) тощо.	тип визначається такими факторами, як: історія Чорнобильської катастрофи; радіаційне забруднення території; наявність історичних, культурних та природних пам'яток; розвиток туризму в зоні відчуження тощо.
--	---	--

Загальна структура ЧТРС складається з наступних компонентів:

1.1. Функціональна структура:

- **Рекреаційна функція:** забезпечення умов для відпочинку та оздоровлення туристів;
- **Пізнавальна функція:** ознайомлення туристів з історією Чорнобильської катастрофи та наслідками масштабного радіаційного забруднення;
- **Пам'ятна функція:** збереження пам'яті про жертв Чорнобильської катастрофи;
- **Науково-дослідницька функція:** проведення наукових досліджень з питань радіаційної безпеки та екології.

1.2. Компонентна структура:

- **Природні компоненти:** ландшафти, ліси, водойми, дика природа;
- **Історико-культурні компоненти:** занедбані міста та села, «темні» меморіали, музеї;
- **Інфраструктурні компоненти:** транспортна (логістична) мережа, готелі, ресторани, медичні заклади, туристичні центри;
- **Соціально-економічні компоненти:** туризм, бізнес, наукові дослідження.

1.3. Просторова структура:

- **Ядро:** центральна частина зони відчуження, де розташована Чорнобильська АЕС та інші об'єкти, пов'язані з даною катастрофою;
- **Буферна зона:** територія навколо ядра, де рівень радіаційного забруднення значно нижчий;

- **Зовнішня зона:** територія, яка не підлягає державному радіаційному контролю.

1.4. Управлінська структура:

- **Органи державної влади:** Міністерство економіки, Міністерство внутрішніх справ, Державна служба України з надзвичайних ситуацій;
- **Туристичні організації:** передові туроператори та турагенції регіону (наприклад, турагентство «Чорнобиль-ТУР»);
- **Науково-дослідні інститути:** Інститут проблем безпеки АЕС, Інститут радіоекології;
- **Місцеві громади:** впливові органи місцевого самоврядування, мешканці зони відчуження.

1.5. Інформаційна структура:

- **Веб-сайти:** офіційні веб-сайти Чорнобильської зони відчуження, веб-сайти тематичних туроператорів, веб-сайти місцевих музеїв тощо;
- **Соціальні мережі:** групи та сторінки, присвячені Чорнобильській зоні відчуження;
- **ЗМІ:** різноманітні статті, репортажі, документальні фільми про Чорнобильську трагедію та зону відчуження.

2. Якщо ж переходити до системно-функціонального аналізу ЧТРС, то треба вказати наступні функції даної системи:

- **Рекреаційна функція:** забезпечення умов для перебування та відпочинку туристів;
- **Пізнавальна функція:** ознайомлення туристів з історією Чорнобильської катастрофи та наслідками радіаційного забруднення регіону;
- **Пам'ятна функція:** збереження пам'яті про жертв Чорнобильської катастрофи; всебічний догляд за меморіалами та місцями, пов'язаними з катастрофою;
- **Еколого-просвітницька функція:** підвищення обізнаності людей про актуальні проблеми ядерної безпеки та радіаційного забруднення;

всебічна популяризація екологічно відповідального ставлення до природи; сприяння збереженню унікальної екосистеми Чорнобильської зони відчуження;

- **Науково-дослідницька функція:** проведення наукових досліджень з питань радіаційної безпеки та екології; регулярний моніторинг радіаційного стану зони відчуження;
- **Соціально-економічна функція:** активне створення нових робочих місць та стимулювання економічного розвитку регіону; залучення інвестицій у подальший розвиток туризму та тематичної інфраструктури; підтримка місцевого бізнесу та традиційних ремесел.

ЧТРС тісно взаємодіє з іншими туристичними системами, включаючи інші історичні місця та національні парки. Крім того, система постійно співпрацює з урядовими органами, науковими установами, громадськістю та місцевими громадами різних рівнів.

Розглядаючи механізми інтеграції ЧТРС, необхідно зазначити, що вони включають розвиток місцевої інфраструктури, вдосконалення актуальних стандартів безпеки, підтримку місцевої економіки та залучення громадськості до процесу прийняття важливих управлінських рішень (в межах системи).

Говорячи про історичний аспект виникнення ЧТРС, можна сказати, що ця система виникла як наслідок Чорнобильської трагедії 1986 року. Починаючи з періоду евакуації та наступного відновлення, ЧТРС пройшла через кілька етапів розвитку, включаючи розширення та певну модернізацію після набуття незалежності України [33].

Додатково потрібно сказати і про популярність ЧТРС в розрізі перспективної туристичної дестинації України. Сьогодні Чорнобильська зона відчуження (ЧЗВ) стає все більш популярною туристичною дестинацією в Україні (особливо в розрізі впровадження екзотичних та доволі популярних «темних» турів), але її потенціал ще не повністю реалізований. **Ось деякі з факторів, що впливають на її популярність:**

Зростаючий інтерес до «темного» туризму: Чорнобильська катастрофа 1986 року є однією з найвідоміших ядерних аварій в історії, і багато людей зацікавлені в тому, щоб дізнатися про неї більше та побачити місце цієї трагічної події на власні очі;

Унікальність ЧЗВ: Чорнобильська зона відчуження не схожа ні на одне інше місце на Землі. Занедбані міста, іржаві машини та порослі травою будівлі створюють незабутню атмосферу, яка одночасно лякає і захоплює;

Відносна доступність: ЧЗВ розташована недалеко від Києва, столиці України, що робить її доволі доступною для туристів з усього світу;

Поступовий розвиток туристичної інфраструктури: За останні роки в Чорнобильській зоні було збудовано багато нових готелів, ресторанів та музеїв, що робить її більш комфортною для туристів;

Збільшення кількості тематичних екскурсій: Наразі пропонується широкий спектр екскурсій по Чорнобильській зоні, що дає туристам можливість вибрати те, що їм дійсно цікаво;

Позитивне висвітлення в ЗМІ: ЧЗВ все частіше з'являється в ЗМІ, що допомагає підвищити її популярність серед різних туристичних груп.

Однак існують й деякі виклики, які можуть стримувати розвиток ЧЗВ як перспективної туристичної дестинації України:

- **Радіаційна небезпека:** Туристи повинні бути обізнані про ризики, пов'язані з радіаційним опроміненням, і вживати заходів для їх мінімізації;
- **Занедбана інфраструктура:** Деякі частини ЧЗВ все ще небезпечні для відвідування, і для їх реконструкції потрібні значні іноземні інвестиції;
- **Відсутність чіткої стратегії розвитку:** На жаль, немає чіткої стратегії розвитку ЧЗВ як перспективної туристичної дестинації, що може призвести до неконтрольованого розвитку даної системи, поступової втрати її автентичності;

- **Негативні стереотипи:** Деякі люди все ще сприймають ЧЗВ як небезпечне та моторошне місце, що може відлякувати багатьох потенційних туристів [33].

Незважаючи на вищенаведені виклики, Чорнобильська зона відчуження має суттєвий потенціал в розрізі популярної туристичної дестинації. При правильному векторі розвитку та управлінні вона може стати одним з найпопулярніших туристичних місць в Україні.

Ось деякі **заходи, які можна взяти для підвищення популярності ЧЗВ:**

- **Інвестувати в розвиток тематичної інфраструктури:** Це включає будівництво нових готелів, ресторанів, музеїв та покращення транспортного (логістичного) сполучення між усіма елементами даної ТРС;
- **Розробити чітку стратегію розвитку:** Ця стратегія повинна включати плани щодо того, як розвивати ЧЗВ як перспективну туристичну дестинацію, зберігаючи при цьому її автентичність;
- **Забезпечити популяризацію ЧЗВ за рахунок різноманітних рекламних заходів:** Це допоможе підвищити загальний рівень обізнаності туристів щодо ЧЗВ та розвіяти більшість негативних стереотипів;
- **Провести соціологічне дослідження:** Це допоможе краще зрозуміти актуальні потреби та інтереси туристів, розробити відповідні туристичні продукти та послуги;
- **Співпрацювати з місцевими громадами:** Це допоможе забезпечити поступовий економічний розвиток усього регіону. Таким чином, місцеві жителі теж будуть отримувати вигоду від розвитку туризму на території ЧЗВ.

Отже, проведений системний аналіз Чорнобильської туристсько-рекреаційної системи допомагає зрозуміти складові, функції, організацію та історію даної ТРС, а також дослідити її тісну взаємодію з іншими аспектами

суспільства та природи, приводячи до подальшого розвитку та можливої модернізації ЧЗВ в розрізі передової туристичної дестинації «темного» туризму на території України.

РОЗДІЛ 3. РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ЧОРНОБИЛЬСЬКІЙ ЗОНІ ВІДЧУЖЕННЯ

3.1. Головні напрями вдосконалення «темного» туризму в Чорнобильській зоні відчуження

Новим напрямком екстремального туризму в Чорнобильській зоні відчуження став сталкінг. Ця територія привернула увагу туристів після виходу серії комп'ютерних ігор «S.T.A.L.K.E.R.», яка зображує альтернативну історію, події якої відбуваються у Чорнобильській зоні відчуження. Перша гра серії, випущена в 2002 році, швидко здобула популярність і розійшлася мільйонними тиражами по всьому світу. Хоча з часом інтерес до гри зменшився, її досі цінують шанувальники жанру. У травні 2018 року розробники оголосили про створення другої частини, фінальна версія якої вийшла наприкінці листопада 2024 року [33]. Ця подія знову викликало інтерес до Чорнобильської зони, привернувши увагу як українських, так і іноземних туристів, охочих зануритися в атмосферу локального постапокаліпсису. На мою думку, для розвитку українського туризму важливо підтримувати такі проєкти, які сприяють популяризації ЧЗВ як великого туристичного об'єкта.

Статистика показує, що нелегальні відвідування зони не зникають. У 2018 році поліція затримала 196 «сталкерів», серед яких були як українці, так і іноземці, зокрема туристи з Франкфурта-на-Майні (Німеччина). Двоє екстремалів із Львівської та Житомирської областей навіть зустріли Новий рік (2019) у місті Прип'ять [6], нелегально потрапивши туди, минаючи контрольні пункти пропуску (КПВВ). У зв'язку з цим, вважаю доцільним розробити спеціальні екскурсії для туристів, які бажають потрапити в Чорнобильську

зону відчуження. Це може бути оригінальний формат туру, що створює враження «таємного шляху» до зони, організованого під контролем досвідченого гіда. Такий підхід дозволить не лише зменшити кількість нелегальних проникнень, але й забезпечити безпеку туристів, водночас підвищуючи інтерес до унікальної локації.

Прогулянка «мертвими» місцями та ніч серед руїн «мертвого» міста Прип'ять залишають незабутнє враження на всіх відвідувачів. Тому важливо зробити Чорнобильську зону більш відкритою для туристів, створивши умови, які забезпечать свободу дослідження, але під пильним контролем висококваліфікованих кадрів, професіоналів своєї справи. Це не виключає традиційних екскурсій на один-два дні з ночівлею в готелі, розташованому безпосередньо в Прип'яті.

Рис. 3.1. «Мертве» місто Прип'ять (Україна, Вишгородський район Київської області) [32]

Перш за все, для цього необхідно відновити інфраструктуру міста. Вивчити способи подорожей туристів, відкрити тематичне кафе або їдальню. Все для того, щоб туристи відчували себе в «мертвому місті», але розуміли, що тут безпечно і їм нічого не загрожує. За словами Є. Солонина і С. Юрченка,

«адміністрація зони відчуження розглядає можливість ремонту кількох будинків у Прип'яті, відновлення їх життя за ритмами 1986 року (в день аварії), щоб показувати їх туристам» [32].

Чорнобиль також є осередком ностальгічного туризму. Першими його туристами стали колишні мешканці зони, які прагнули повернутися на місця, де колись жили. Відомо, що близько 130 тисяч жителів Київської області були переселені із забруднених територій. У місті Чорнобиль та навколишніх селах радіаційний фон зараз близький до київського, тому вже сьогодні понад 100 людей повернулися до своїх домів у зоні, отримавши назву «самосели» [31, 33]. Розвиток туризму в зоні відчуження, з урахуванням її унікальної історії та сучасних умов, може привабити ще більше відвідувачів і водночас зберегти пам'ять про велику трагедію.

Ностальгічний туризм приваблює до Чорнобильської зони велику кількість відвідувачів, які прагнуть побачити й зафіксувати на фото атмосферу радянського минулого. Більшість будівель того часу, хоча й частково в аварійному стані, збереглися, що робить їх цікавими для туристів. Екскурсоводи особливу увагу приділяють правилам безпеки. Наприклад, туристам нагадують: «Тримайтеся тротуарів, але не заходьте на узбіччя», адже тверді покриття в місті неодноразово дезактивовані [31, 33], тоді як необроблені ділянки залишаються потенційно небезпечними.

Окрім огляду міста, туристи можуть відвідати Музей чорнобильської техніки, в якому зібрано машини й обладнання, що використовувалися для ліквідації аварії. Цей музей привертає увагу любителів пізнавального туризму та тих, хто цікавиться технічними аспектами подолання наслідків трагедії.

Отже, туристичний попит на чорнобильський туризм існує і поступово зростає, про що свідчить статистика кількості «офіційних» туристів (не враховуючи розглянутих вище нелегальних туристів – «сталкерів»). Також відомо, що у 2016 році Чорнобильську зону відчуження офіційно відвідало 36 тисяч туристів, з яких, як свідчить офіційна статистика, близько 80 % були іноземцями [31]. У 2017 році зону відвідало 50 тис. осіб – такі дані наводить

компанія «Чорнобиль-Тур», яка є одним із найбільших операторів з організації поїздок на місце аварії 1986 року [6].

Рис. 3.2. «Відкрита» частина Музею чорнобильської техніки [37]

Основними легальними туристами в Чорнобилі є жителі скандинавських країн (переважно норвежці), японці, американці, німці [31]. Якщо більш детально розглядати об'єкти Чорнобильської зони, які найчастіше відвідують туристи, то тут можна спиратися на позицію К. Романової, яка виокремлює такі цікаві об'єкти Чорнобиля, на основі яких було створено «ТОП-4 цікавинки Чорнобиля»: 1. ЧАЕС № 4; 2. Місто Прип'ять; 3. Покинуті населені пункти Чорнобильської зони відчуження; 4. Великий автомобільний склад [10, 37].

Описуючи Чорнобильський реактор, потрібно відразу попередити потенційних туристів, що згідно з нормами безпеки підходити до реактора впритул категорично не дозволяється. Найближча точка спостереження знаходиться в 200 м від саркофага реактора. До реактора допускають лише попередньо підготовлених науковців, іноді директорів, оскільки рівень радіації тут значно вищий, ніж в інших місцях зони відчуження. Сьогодні тимчасовий саркофаг четвертого енергоблоку Чорнобильської АЕС став своєрідним символом ядерної катастрофи, впізнаваним у всьому світі. Але з листопада 2016 року старий саркофаг був закритий новим безпечним конфайнментом під назвою «Укриття» (це дуже велика металева герметична

арка, яка, як кажуть, є наймобільнішою наземною спорудою у світі). Проліт арки сягає колосальних 257 метрів, довжина – 150, а висота близько 108 метрів. Конфайнмент був побудований фахівцями французького концерну Novarka та українськими фахівцями на певній відстані від саркофага, щоб уникнути опромінення персоналу. Згодом цю титанічну конструкцію пересунули на позицію над зруйнованим реактором за допомогою системи потужних домкратів. Захисна металева дуга знижує випромінювання четвертого енергоблоку. Наступні сто років на його тлі фотографуватиметься величезна кількість «сталкерів та звичайних туристів [31].

Що стосується другого об'єкта наведеного вище «ТОПу», а саме Прип'яті, то слід сказати, що це покинуте місто енергетиків, в якому до аварії проживало до 50 тисяч людей. Найбільш вражаючими і найчастіше згадуваними туристами є місцеві «темні» локації (об'єкти «темного» туризму), такі як оглядове колесо, школи, дитячі садки, громадські будівлі (особливо будинок культури, де є басейн, а також кінотеатр і спортзал). Ці місця вже вважаються небезпечними не через рівень радіації, а тому, що будівлі знаходяться в аварійному стані. Туристам наполегливо рекомендують не стояти в сумнівних по цілісності місцях і не скупчуватися в одному місці, щоб підлога не провалилася.

Покинуті поселення відрізняються від тих, які можна побачити в населених пунктах, тим, що тут немає сміття і занадто багато рослинності, яка поглинає набагато більше радіації, ніж залізобетон. Це справжні рослинні джунглі, які поглинули покинуті будівлі та дороги. Що стосується автомобільного складу в Чорнобильській зоні відчуження, то він знаходиться в селі Розсоха і є кладовищем військової техніки. Чорнобильський метал (або ж «Чермет») під час катастрофи отримав велику дозу опромінення, тому перебувати поблизу цього місця також заборонено [31]. Тут поховані машини швидкої допомоги, вантажівки, гелікоптери. Вся ця техніка радянського зразка другої половини 20 століття. В'їзд в Зону дозволяється тільки по досягненню повних 18 років. Що стосується особистих вражень та відгуків туристів, які

відвідали Чорнобильську зону відчуження, то з 1912 відгуків, які можна знайти та переглянути при бронюванні типового туру для себе в зазначений регіон, приблизно 93 % туристів оцінили свої туристичні поїздки до Чорнобиля на «відмінно», 5 % – «добре», 1 % – «задовільно» і «погано». Особливо приємно, що жоден турист не залишив відгуку «дуже погано» про свою чорнобильську поїздку, а навпаки, більшість туристів планують здійснити другу поїздку в зону відчуження [14, 31]. Вартість поїздки в Чорнобильську зону до агресії з боку російської федерації починалася від 29 доларів США [30]. Найкращий сезон для відвідування – зима (сніг поглинає частину радіоактивного випромінювання та призводить до практично повної відсутності шкідливого пилу). Найнебезпечніше – влітку (випаровування поховань відбувається за високих температур, в особливо спекотних зонах) [31].

Позитивним фактором збільшення багатоденних турів є те, що в зоні навіть відкрито хостел [33]. Побачивши хоча б раз Чорнобиль, зовсім по-іншому дивишся на так зване «звичайне життя». В тому числі і власне. І це, мабуть, головне в цій насиченій враженнями подорожі в принципово інший світ – найзагадковіше місце України.

Але, на жаль, також треба сказати і про те, що військова агресія російської федерації та Білорусі завдала значної шкоди природі Чорнобильського заповідника та зоні відчуження загалом. Згідно з даними European Forest Fire Information System, на початок 24 лютого 2022 року значні пожежі охопили 22,1 тис. гектар.

Перші масштабні пожежі 2022 року виникли під час окупації північних районів Київщини російськими військами. Тоді вогонь знищив приблизно 14 тис. гектарів території. Пожежі на інших ділянках зони відчуження розпочалися вже після звільнення цих земель (див. рис. В.1).

Місяць окупації суттєво ускладнив роботу пожежних служб: техніка була пошкоджена або знищена, багато доріг та ландшафтів залишилися

замінованими. Розмінування сотень тисяч гектарів лісів і боліт на радіаційно забрудненій території наразі здається майже неможливим [31].

Наслідки пожеж загрожують як екології, так і безпеці: погіршується стан атмосфери, а зона відчуження втрачає свою бар'єрну функцію, яка перешкоджає розповсюдженню радіоактивних частинок за її межі. Вогонь знищує ліси, луки, болота та оселища багатьох видів фауни Чорнобильського біосферного заповідника, завдаючи значної шкоди природі України та мільйонних збитків державі.

Масштаби пожеж цього року є одними з найбільших в історії зони відчуження. Більші за площею загоряння фіксувалися лише у 2020 році, коли їх спричинили аномальні погодні умови. Це підкреслює, наскільки руйнівними є воєнні дії для довкілля та як довго їхні наслідки впливатимуть на природне становище наших земель.

Враховуючи вищенаведені фактори, можна сказати, що розвиток туристичного потенціалу післявоєнного Чорнобиля (з і всієї ЧЗВ загалом) Мінприроди вважає одним із пріоритетних напрямів розвитку туристичної галузі України [25, 28]. Директор з науки і розвитку компанії «Чорнобиль-Тур» і ліквідатор Сергій Мирний називає українців «світовими лідерами в організації туризму пострадіаційних катастроф» [6], тому одним із напрямків відродження чорнобильських територій має бути туризм, а саме розвиток «туризму післярадіаційних аварій», розробка унікальних «темних» турів» [6]. За його підрахунками, іноземні туристи, які відвідують Чорнобиль, «приносять в Україну близько 10 мільйонів доларів на рік, і потенціал зростання цього фінансового потоку величезний», оскільки «переважна більшість опитаних його компанією іноземних туристів вважають Чорнобильську зону найцікавіше місце в Україні, яке варто відвідати» [6].

Цей факт констатує і З. Шильникова, називаючи Чорнобиль туристичною візитівкою України [35]. 30-кілометрову зону відчуження взяло під охорону МНС. Поїздки до Чорнобиля організовуються виключно з дозволу МНС [31]. Турфірми узгоджують всю свою діяльність і вибір маршрутів з

Чорнобильінформом (структура МНС). На сучасному етапі державну політику у сфері управління зоною відчуження та зоною безумовного (обов'язкового) відселення, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи реалізує Державне агентство України з управління зоною відчуження (ДАЗВ), де сьогодні працює 56 осіб [31].

Також доцільно буде додати функцію розвитку туристичної діяльності в Чорнобильській зоні, змінивши назву на Департамент міжнародного співробітництва, туризму та зв'язків з громадськістю.

Отже, ретельно проаналізувавши вищенаведену інформацію, були сформовані *головні рекомендації щодо розвитку туризму в Чорнобильській зоні відчуження*:

1. Для формування туристичного потенціалу Чорнобильської зони першочергово слід розвивати шість основних видів туризму, а саме: науковий, екологічний, «темний», екстремальний, ностальгічний та пізнавальний;
2. До функцій Державного агентства України з управління зоною відчуження, а саме Департаменту міжнародного співробітництва та зв'язків з громадськістю (в структурі якого працює 5 осіб) додати функцію розвитку туристичної діяльності на території Чорнобильської зони, при цьому змінюючи назву на Департамент міжнародного співробітництва, туризму та зв'язків з громадськістю;
3. Забезпечити стабільне фінансування проєктів літератури, кіно та «ігрової» індустрії (індустрії інтерактивних розваг та відеоігор), що буде найкращою рекламою туризму на території ЧЗВ, така реклама матиме так зване «вірусне» поширення;
4. Надання статусу заповідника всій території Чорнобильської зони відчуження;
5. Сприяння науковому співробітництву для обміну досвідом з науковцями з країн, що мають подібні проблеми, як Чорнобильська зона відчуження (наприклад, з Японією).

3.2. Технічні, організаційні та фінансові аспекти впровадження тематичних екскурсій «темного» туризму на території Чорнобильської зони відчуження

Технічні аспекти впровадження тематичних екскурсій «темного» туризму на території Чорнобильської зони відчуження можуть включати:

- *Забезпечення безпеки відвідувачів* (постійний моніторинг радіаційного фону на актуальних туристичних маршрутах; поступова дезактивація територій, які планується використовувати для екскурсій; забезпечення туристів засобами індивідуального захисту (наприклад, дозиметрами, бахілами, спеціальними респіраторами тощо));
- *Визначення потенційних об'єктів «темного» туризму на території ЧЗВ* (розробка електронної карти будинків, пам'ятників, музеїв, цвинтарів тощо, які відносяться до даного різновиду туризму. Цю карту треба буде щорічно оновлювати, додаючи до неї додаткові дані (наприклад знімки з дронів) та актуальну інформацію про ті чи інші туристичні об'єкти [14, 15]);
- *Оцінка стану та доступності вищезазначених об'єктів для відвідування туристами* (оцінка стану об'єктів «темного» туризму включає аналіз їх фізичного стану, збереженості та доступності для відвідувачів. Ці показники оцінюються з точки зору консервації та реставрації пам'яток, якості експозицій в музеях та наявності відповідних інформаційних матеріалів. Доступність об'єктів для відвідування туристами також дуже важлива. Це означає, що об'єкти повинні мати зручний доступ для відвідувачів, включаючи належну якість дорожнього покриття, місця для паркування, обладнання для людей з обмеженими можливостями та актуальні інформаційні таблички). Оцінка стану та доступності вищезазначених об'єктів допомагає визначити потенційні проблеми і можливості для поліпшення туристичного досвіду. На її основі можна розробити стратегії збереження, розвитку та просування об'єктів

«темного» туризму для залучення більшої кількості туристів. Також це сприяє залученню нових інвестицій та сприяє економічному розвитку локації);

- *Розбудова необхідної інфраструктури для комфортного перебування відвідувачів* (відновлення основних інфраструктурних та логістичних об'єктів (наприклад, тротуарів, доріг, зон відпочинку тощо); облаштування пунктів відпочинку, санітарних зон та місць для зарядки електронних пристроїв; встановлення інформаційних стендів з важливою історичною та науковою інформацією [14, 15]);
- *Використання новітніх технологій* (використання інтерактивних елементів, як-от доповнена реальність (VR), яка, наприклад, зможе повноцінно відтворити вигляд міста до аварії; створення мобільних додатків для самостійних екскурсій без ризиків для здоров'я туристів).

Організаційні аспекти впровадження тематичних екскурсій «темного» туризму на території Чорнобильської зони відчуження можуть включати:

- *Розбудова низки партнерських зв'язків* (залучення спеціалізованих туроператорів, наприклад «ЧОРНОБИЛЬ ТУР», «Сталк-24 тощо); активна співпраця з місцевими науковими установами для точності подання інформації);
- *Набір та підготовка кваліфікованого персоналу, який зможе проводити екскурсії та надавати інформаційну підтримку відвідувачам* (підготовка висококваліфікованих гідів, які мають знання з радіаційної безпеки та історії зони відчуження; організація тренінгів для персоналу щодо реагування в разі виникнення будь-яких надзвичайних ситуацій [14, 15];
- *Суворий контроль доступу* (встановлення чітких процедур для оформлення пропусків до зони; забезпечення суворого дотримання правил відвідування ЧЗВ та її окремих частин);
- *Організація рекламної кампанії та просування тематичних екскурсій серед потенційних туристів* (розробка сучасної маркетингової стратегії, спрямованої як на зацікавлених українців, так і на іноземних туристів;

організація спеціальних подій (подієвих атракцій) для привернення уваги туристичних мас (наприклад, виставки, тематичні «сталкерські» вечори тощо).

Фінансові аспекти впровадження тематичних екскурсій «темного» туризму на території Чорнобильської зони відчуження можуть включати:

- *Оцінка вартості впровадження та підтримки тематичних екскурсій, включаючи витрати на організацію, маркетинг, підготовку висококваліфікованих кадрів, підтримку інфраструктури тощо* (варто зауважити, що вартість впровадження та підтримки тематичних екскурсій може сильно варіюватися залежно від розміру та амбіцій програми, обсягу рекламної кампанії, рівня якості екскурсійного обладнання та інших факторів, проте загалом нам треба врахувати: організаційні витрати (витрати на створення бізнес-структури для тематичних екскурсій, реєстрацію, отримання необхідних дозволів та ліцензій. Також потрібно врахувати витрати на оренду або придбання приміщень для офісу, складського простору або транспорту), витрати на маркетинг та рекламу (розробка та реалізація ефективної рекламної кампанії потребує фінансових вкладень. Це може бути розробка веб-сайту, створення тематичного контенту, рекламу в онлайн- та офлайн-медіа, участь у туристичних виставках та подіях тощо [14, 15]), витрати на підготовку персоналу (включають рекрутинг та навчання екскурсоводів), витрати на інфраструктуру та її утримання (включають оренду або купівлю обладнання, технічне забезпечення екскурсій, ремонт та обслуговування транспорту, оренду або покупку приміщень для конференц-залів));
- *Визначення потенційних джерел фінансування, таких як державні субсидії, спонсорська підтримка, прибуток від продажу екскурсійних квитків* (для фінансування тематичних екскурсій можна розглянути різноманітні джерела: державні субсидії та гранти (деякі області або регіональні уряди надають фінансову підтримку для розвитку туристичної галузі та культурних програм на їх території), спонсорська

підтримка (залучення спонсорів може бути вигідним джерелом фінансування. Можна звернутися до місцевих підприємств, туристичних компаній або інших організацій з пропозицією стати спонсором тематичної екскурсії в обмін на рекламу, партнерські переваги або інші привілеї), прибуток від продажу квитків (встановлення вартості квитків для екскурсій може стати джерелом прибутку. Важливо також врахувати витрати на організацію екскурсій та маркетинг, щоб визначити оптимальну ціну, яка дозволить отримати перспективний прибуток), партнерство з місцевими органами влади та туристичними організаціями (взаємодія з місцевими органами влади та туристичними організаціями може привести до отримання фінансової підтримки. Деякі місцеві уряди або туристичні організації мають програми фінансування для розвитку туристичної інфраструктури та просування перспективних туристичних пропозицій));

- *Розробка бюджетування* (створення детального плану витрат на відновлення, технічне забезпечення та утримання екскурсійних маршрутів та об'єктів, а також на набір спеціалізованого персоналу; активна розробка довгострокових планів фінансової підтримки проєкту [14, 15];
- *Розрахунок орієнтовних доходів та загальної окупності* (продаж квитків на екскурсії, оренда обладнання (індивідуальних дозиметрів, екскурсійної техніки тощо; продаж сувенірної продукції, включаючи книги, карти, фотоальбоми, тематичні аксесуари); Впровадження додаткових послуг: нічні тури, професійна фотозйомка, тематичні події); поетапне повернення інвестицій за рахунок зростаючого туристичного потоку; аналіз економічної ефективності з метою максимальної оптимізації витрат).

Таким чином, реалізація вищезазначених аспектів дозволить не тільки розширити туристичні можливості Чорнобильської зони відчуження (розробивши нові та вдосконаливши вже наявні тематичні екскурсії «темного»

туризму), але й підвищити її значення як провідної туристичної та культурно-історичної локації, джерела додаткового доходу для України в період післявоєнної відбудови.

3.3. Розробка тематичної екскурсії «Сталкерськими стежками»

В Україні багато об'єкти «темного» туризму. Ось чому існують спеціалізовані організації, що здійснюють ці незвичайні подорожі. Перед розробкою власної екскурсії слід ретельно ознайомитися з вже існуючими пропозиціями на ринку (враховуючи збройну агресію російської федерації по відношенню до України, буде розглянуто інформацію, актуальну до початку повномасштабного вторгнення РФ (22 лютого 2022 року).

На сьогоднішній день найбільшою організацією поїздок в Чорнобиль та ЧЗВ загалом є туроператор «ЧОРНОБИЛЬ ТУР». Об'єднання організацій та окремих фахівців у сфері аварії на ЧАЕС, екології та туризму «ЧОРНОБИЛЬ ТУР» пропонує відвідувачам зони наступні види екскурсій: одноденні; дводенні поїздки; три-семиденні подорожі; авіа тури; водні екскурсії.

Кожен туристі в зоні відчуження зобов'язаний:

- суворо дотримуватись правил радіаційної безпеки, основних санітарних правил, правил фізичного захисту, програми екскурсії (або ж туру), зазначеного маршруту та рекомендацій супроводжуючої особи;
- при перетині кордону зони в пункті пропуску «Дитятки» необхідно мати при собі паспорт;
- вміти користуватися основними та додатковими засобами індивідуального захисту; використовувати одяг і взуття, максимально закриваючи тіло, руки і ноги;
- дотримуватись вимог до попереджувальних і заборонних знаків, плакатів радіаційної безпеки;
- виконувати вказівки супроводжуючої особи під час проїзду через зону

відчуження;

- суворо дотримуватися затвердженої програми та маршруту;
- дотримуватись радіаційної чистоти в громадських місцях, не класти особисті речі на землю, не вживати їжу на свіжому повітрі;
- вживати питну воду лише з водопровідної мережі м. Чорнобиль або привозну (в упаковці заводу-виробника [6]).

У заборонену зону можуть потрапити особи віком від 18 років, які не мають медичних протипоказань до дії іонізуючого випромінювання. Рекомендується відвідувати зону обмеженого доступу з використанням відповідних комплектів засобів індивідуального захисту.

Маршрути подорожей та їх зміст розроблено Сергієм Мирним, радіологічним розвідником ЧАЕС, безпосереднім учасником подій, що відбувалися в Зоні, відомим фахівцем з питань Чорнобиля та радіаційно-екологічних катастроф. Він також є професійним оповідачем про Чорнобиль, його оповідання, документальні та художні романи та сценарії на цю тему отримали престижні нагороди в різних країнах світу [6].

«ЧОРНОБИЛЬ ТУР» пропонує відвідувачам різноманітні формати поїздок:

1. Індивідуальні поїздки для тих, хто хоче поїхати в Чорнобиль самотійно чи з малою групою, або для тих, хто має особливі вимоги щодо часу, екскурсійного маршруту чи транспорту;

2. Екскурсія на цілий день (виїзд з Києва о 8:00 та повернення близько 21:00), під час якої гості відвідають місто Чорнобиль, Чорнобильську АЕС та оглядовий майданчик об'єкту Укриття, проведуть по декілька годин у покинутому місті Прип'ять, де колись проживали 50 тис. жителів.

3. Дводенна, три, або навіть семиденна екскурсія, що дозволяє повністю зануритися в ЧЗВ, з більш ретельним, спокійним оглядом основних туристичних місць і відвідуванням багатьох важливих, але рідко показуваних локацій, із зануренням у природу Чорнобиля, активне

спілкування з «самоселами» – мешканцями зони; поселення в сучасному готелі міста Чорнобиль. Такі екскурсії включають в себе наступні аспекти: максимально дозволена тривалість перебування на території ЧЗВ (виїзд з Києва о 8:00, прибуття о 21.00), розширена екскурсійна програма, авторський супровід письменника-ліквідатора Сергія Мирного або спеціально підготовлених ним гідів, навчання навичкам радіаційного виживання, комфортабельний транспорт з кондиціонером, перегляд фільмів, маршрутні карти, іменні сертифікати на відвідування Чорнобильської зони відчуження. Ціни починаються від \$45 [6].

Більшість туристичних агенцій організовують поїздки саме в Чорнобиль, наприклад «Акорд-Тур». Туроператор пропонує автобусну поїздку з виїздом до Львова. Такий тур розрахований на 3 дні, перший – це сам трансфер, другий – відвідування Чорнобиля і третій – повернення до Львова. Вартість даного туру від 1400 грн з особи, що дещо більше, ніж пропонує «ЧОРНОБИЛЬ ТУР» [6].

Також треба зазначити, що туроператори «Travel Professional Group», «Феєрія», «Альф» теж організовують тематичні «темні» тури на території ЧЗВ.

Отже, спираючись на тези, наведені в минулих розділах, можна сказати, що починати просування нового туристичного продукту, безпосередньо пов'язаного залученням об'єктів «темного» туризму, на території Чорнобильської зони відчуження треба поступово, за ретельно розробленою стратегією. Ураховуючи те, що на території даної локації знаходиться велика кількість унікальних об'єктів «темного» туризму, які вже активно залучені в туристичну галузь, оптимальним напрямом нових тематичних екскурсій буде певна комбінація популярних локацій ЧЗВ з визначними та доволі рідкісними об'єктами «темного» туризму. Авторська екскурсія «Сталкерськими стежками» побудована саме за цим принципом.

ТЕХНОЛОГІЧНА КАРТА ЕКСКУРСІЇ

Тема екскурсії: *«Сталкерськими стежками»*

Тривалість (год): ≈ 16

Протяжність (км): 210,1

Автор-розробник: *Таран Єгор Дмитрович (студент групи ГА-11)*

Зміст екскурсії: *маршрут тематичної екскурсії проходить через 8 унікальних локацій та об'єктів темного туризму ЧЗВ пунктів, охоплює декілька відомих туристичних об'єктів, які є не тільки історико-культурною спадщиною, але й являють собою перспективні локації для впровадження і розвитку «темного» туризму на даній території*

Маршрут екскурсії: *м. Київ – стела «Чорнобильський район» – контрольно-пропускний пункт (КПП) «Дитятки» – села Залісся і Копачі – КПП «Лелів» – Рудий ліс – стела «Прип'ять» – м. Прип'ять – Чорнобильська АЕС – Загоризонтна радіолокаційна антена «ДУГА-1» – м. Чорнобиль*

Мета екскурсії: культурно-просвітницька (ознайомитися з унікальною історією найвідоміших покинутих міст, на власні очі побачити фатальні наслідки найбільшої радіаційної аварії в історії людства, дослідити адаптацію людей («самоселів») та природи до нових реалій існування) з залученням об'єктів «темного» туризму (популяризація новітнього напрямку екскурсійної діяльності серед широкого загалу).

Завдання екскурсії: підвищення рівня знань екскурсантів з історії регіону, ознайомлення з найпопулярнішими «темними» об'єктами ЧЗВ, задоволення дослідницьких, духовних та сакральних потреб туристів.

Класифікація розробленої екскурсії

1. **За способом пересування:** комбінована з переважанням транспортних переміщень (на спеціальних екскурсійних автобусах);
2. **За змістом:** тематична (історична) з наявністю елементів «темного» туризму;
3. **За місцем проведення:** комплексна;
4. **За кількістю учасників:** групова (групи до 25 осіб);

5. **За складом учасників:** для іноземних туристів, гостей з інших регіонів України та місцевого населення;
6. **За метою:** культурно-просвітницька;
7. **За формою проведення:** екскурсія-прогулянка з історичними елементами;
8. **За тривалістю:** довготривала (розрахована на один повний день);
9. **Орієнтовна ціна екскурсії:** 2000 гривень (\$48) на 1 особу.

Список підтем екскурсії: «Хто такі сучасні сталкери?», «Дивовижна історія Чорнобильської зони відчуження», «Села, зайняті «самоселами», «Історія виникнення та діяльність відомих КПП», «Таємниці об'єкта «Саркофаг», «Надсекретний об'єкт СРСР», «Чорнобильська катастрофа».

Додаткова інформація:

- ✓ Для поїздки необхідно бути одягненим по-похідному, бути готовим багато ходити і навіть лазити. Тобто обов'язкові штани, сорочка (або ж футболка з довгим рукавом) і закрите міцне взуття, бажано на товстій підошві. В залежності від погоди, можуть знадобитися головний убір, куртка, светр, накидка від дощу, запасні шкарпетки. На території ЧЗВ категорично заборонено носити: шорти, бриджі, спідниці та сукні, відкрите взуття;
- ✓ Для того, щоб враження від поїздки були повніше й приємніше, треба мати з собою наступні речі: паспорт (без нього на кордоні ЧЗВ вас просто в неї не впустять); дощовик (або ж парасолью) на випадок дощу, запасні шкарпетки на випадок роси; бутерброди (або ж будь-який перекус за смаком) і чисту воду; особисту похідну аптечку;
- ✓ Щоб краще зрозуміти і відчути щось особливе, що породило Чорнобильську зону відчуження (а саме радіацію) рекомендується додатково замовити в поїздку індивідуальний дозиметр-радіометр «Терра-П». Він буде постійно інформувати вас про рівень радіації місцевості, на який ви знаходитесь, а в кінці дня покаже точну величину отриманої вами за поїздку дози (ціна оренди дозиметра-радіометра «Терра-П» становить приблизно 400 гривень (\$10) на 1 особу [6]).

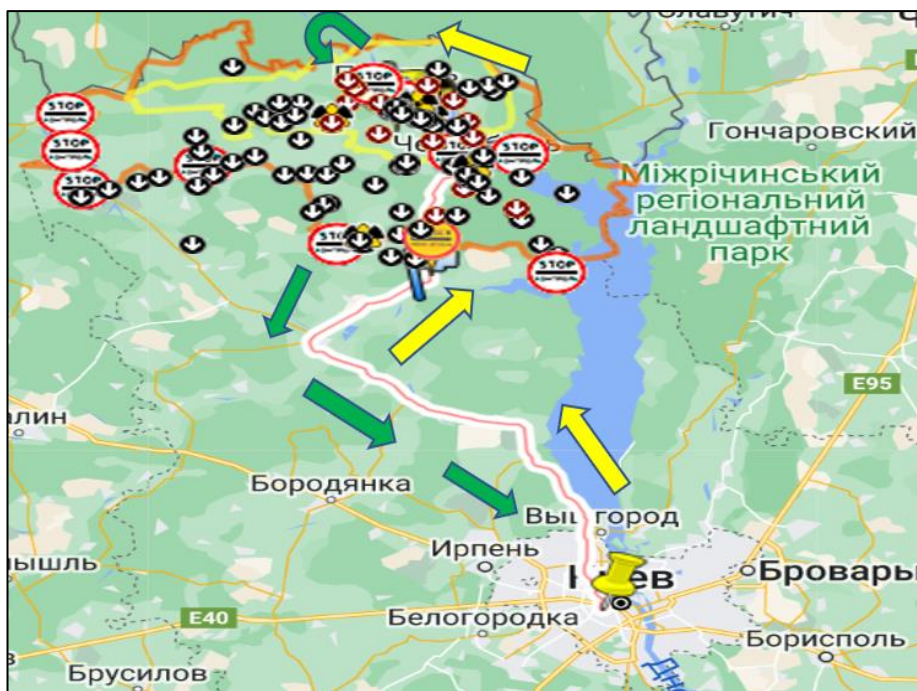

Рис. 3.3. Схема орієнтовного маршруту екскурсії, жовтими стрілочками позначено напрямок руху екскурсійної групи до ЧЗВ, зеленими – зворотній шлях (розроблено автором за даними [8])

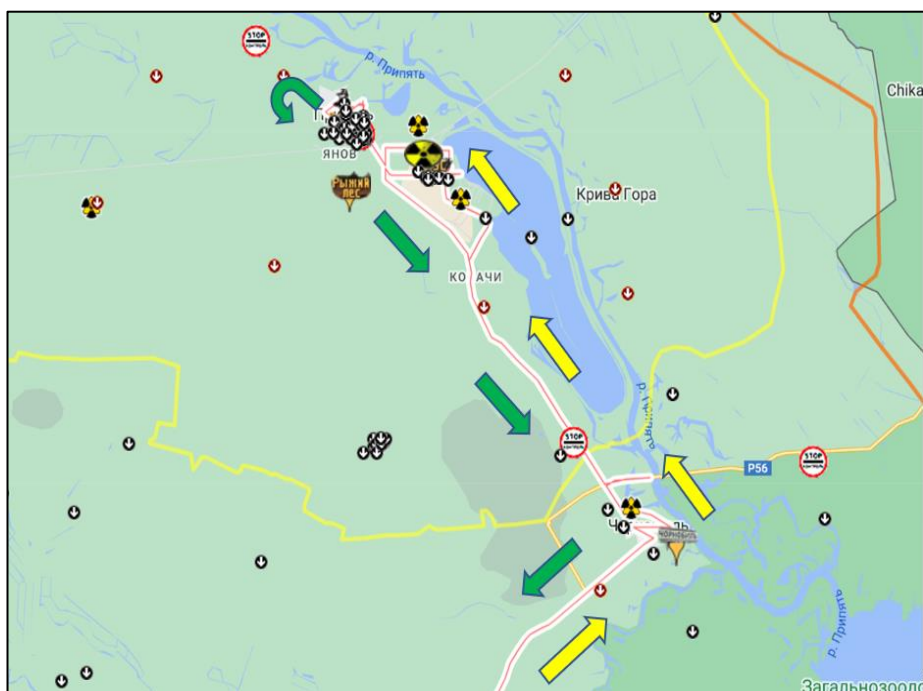

Рис. 3.4. Схема орієнтовного маршруту екскурсії з наближеною екскурсійною зоною, жовтими стрілочками позначено напрямок руху екскурсійної групи до ЧЗВ, зеленими – зворотній шлях (розроблено автором за даними [8])

Стисла характеристика екскурсійних об'єктів

1. *Контрольно-пропускний пункт (КПП) «Дитятки»* являє собою основний вхід до зони відчуження, через який проходять всі туристи та працівники ЧЗВ. Тут проводиться перевірка документів, отримання перепусток та введення до правил безпеки. КПП символізує кордон між звичайним світом і зоною страшної катастрофи.
2. *Села Залісся і Копачі*: Залісся – покинуте село, де можна побачити залишки сільських будинків, господарських будівель і відчутти атмосферу покинутої сільської місцевості; Копачі це одне з найбільш забруднених сіл, де більшість будівель була закопана в землю після аварії. Наразі на місці будинків залишилися бетонні таблички, які позначають їхнє розташування [29,33].
3. *КПП «Лелів»* розташований ближче до Чорнобильської АЕС, виконує функцію внутрішнього пропускного пункту для регулювання доступу до стратегічних зон локації. Тут здійснюється додатковий контроль і регулярне вимірювання рівня радіації;
4. *Рудий ліс* являє собою лісисту ділянку, яка поглинула велику дозу радіації після аварії, через що місцеві дерева набули характерного рудого кольору. Нині територія частково дезактивована, але радіаційний фон тут залишається високим. Відвідування можливе лише на відстані, з дотриманням суворих правил безпеки.
5. *Місто Прип'ять* – покинуте місто, яке стало своєрідним символом Чорнобильської катастрофи. Тут залишилися школа, лікарня, парк атракціонів із колесом огляду, відомий готель «Полісся» та інші об'єкти «темного» туризму, що наочно демонструють масштаби евакуації та наслідки жахливої аварії [29,33].
6. *Чорнобильська АЕС* являє собою центр катастрофи 1986 року. Найвідоміший об'єкт – величезний саркофаг, що закриває зруйнований 4-й енергоблок. Відвідування можливе лише у супроводі спеціалістів. АЕС є символом найбільшої техногенної катастрофи в історії людства.

7. *Загоризонтна радіолокаційна антена «ДУГА-1»* це гігантська антена, що слугувала для виявлення запуску міжконтинентальних ракет під час Холодної війни. Завдяки своїм масштабам, сурової секретності і загадковій історії будівництва стала популярною серед туристів та сучасних сталкерів. Також відома як «Радянський дятел» через характерний звук в ефірі [29, 3].
8. *Місто Чорнобиль* – адміністративний центр зони відчуження. У місті працюють спеціалісти, ліквідатори та інший персонал на ротаційній основі. Є меморіали ліквідаторам аварії та пам'ятні місця, що розповідають про історію великої трагедії.

Переходячи до «портфеля екскурсовода» (умовна назва комплексу інформаційних матеріалів, які використовуються екскурсоводом в процесі проведення екскурсії. Зовнішній вигляд – папка, портфель), який буде використовуватися протягом екскурсії, слід зазначити, що до його комплексу будуть входити світлини, які демонструють первісний вигляд окремих екскурсійних об'єктів; фотографії людей, які мали або мають відношення до об'єктів показу; копії документів (достовірних, справжніх), схем, рукописів, що мають відношення до теми екскурсії тощо (рис. 3.4 та 3.5).

Рис. 3.4. Зверху представлена центральна частина м. Чорнобиль до аварії (1984 р.), знизу – її сучасний стан (2020 р.) (створено автором за даними [29, 33])

ким чином, ми бачимо, що головним завданням розробленої екскурсії «темними стежками» є спроба поєднання локацій «темного» туризму з традиційними туристичними атракціями, які вдало підходять як для «темного», так і для оглядових екскурсій. В майбутньому буде з'являтися більше «комбінованих» екскурсій, тому що дуже важливо поступово розвивати «темний» туризм серед потенційних туристичних потоків, проводячи регулярний моніторинг попиту на такі екскурсії з метою їх подальшого розвитку та вдосконалення.

Таким чином, ми бачимо, що головним завданням розробленої екскурсії «Сталекрськими стежками» є спроба поєднання локацій «темного» туризму з популярними туристичними атракціями, які вдало підходять як для тематичних, так і для оглядових екскурсій. В майбутньому буде з'являтися багато подібних «комбінованих» екскурсій, тому що дуже важливо поступово популяризувати «темний» туризм серед потенційних туристичних потоків, водночас проводячи регулярний моніторинг попиту на такі екскурсії з метою їх постійного розвитку та вдосконалення.

ВИСНОВКИ

Сьогодні «темний» туризм набуває все більшого розвитку по всьому світі, продовжуючи еволюціонувати та поєднуватися з іншими видами туризму. Цей туристичний напрям відіграє важливу роль у економіці та туристичній індустрії багатьох країн світу, має суттєвий потенціал для подальшого росту і дослідження.

У кваліфікаційній роботі було розглянуто теоретичні основи вивчення сутності, особливостей, видів актуальної типології та класифікації «темного» туризму; проведено ретроспективний аналіз становлення та розвитку «темного» туризму. Отже, при виконанні завдань магістерської роботи, було наведено п'ять можливих різновидів «темного» туризму від Т. Сітона, докладно розглянуто спектр «темного» туризму за його типами від Ф. Стоуна. Встановлено, що сьогодні різні автори наводять велику кількість класифікацій даного типу туризму, які мають схожу основу: туризм катастроф, містичний туризм, некропольний туризм, туризм «смерті» (танатотуризм). Кожен з цих видів туризму також може мати свої додаткові підтипи (наприклад, уфологічний туризм є однією з форм містичного туризму). Також було визначено три варіації місця «темного» туризму у загальній класифікації видів туризму, найбільш розробленою з яких є спорідненість «темного» туризму з екстремальним туризмом, оскільки обидва різновиди безпосередньо пов'язані з тим чи іншим рівнем ризику для життя людини.

Були розглянуті специфічні особливості туристичної діяльності на території Чорнобильської зони відчуження (зокрема, безпековий та дослідницький аспекти, адже тільки при вдалому поєднанні абсолютно безпечних та цікавих (з використанням новітніх туристичних прийомів та технологій, впровадженням певного «занурення» в історію зони) екскурсій можна зробити ЧЗВ справжньою «туристичною перлиною» післявоєнного відновлення України; визначені актуальні тенденції розвитку «темного» туризму на території ЧЗВ (серед них особливо виділяються: розширення

туристичних маршрутів (окрім стандартного маршруту (через Прип'ять та ЧАЕС), можуть бути створені зовсім нові теми для екскурсій, наприклад, тури для ознайомлення з наслідками радіаційного впливу), впровадження інноваційних туристичних технологій (використання VR та AR-технологій може дозволити туристам зануритись у події катастрофи, не завдаючи шкоди місцевим пам'яткам), екологічна свідомість (активна популяризація ідей сталого розвитку серед відвідувачів, завдяки якій ЧЗВ може стати платформою для освітніх програм, присвячених екологічним катастрофам та їх наслідкам), міжнародне співробітництво (залучення іноземних партнерів для розвитку місцевої туристичної інфраструктури, зокрема з країн, які також мають об'єкти «темного» туризму, наприклад, Японії), поступовий ребрендинг Чорнобильської зони відчуження (зміщення акценту з катастрофи на уроки, які можна отримати з цих подій для майбутніх поколінь, активна реклама місцевих туристичних операторів та цікавих маршрутів для туристів).

Також було проведено системний аналіз Чорнобильської зони відчуження як окремої туристсько-рекреаційної системи, за допомогою якого встановлено важливі системні властивості та ознаки Чорнобильської ТРС (наприклад, емерджентність, автономність, стійкість тощо); вказано актуальні функції ЧЗВ в розрізі Чорнобильської ТРС (наприклад, рекреаційна, пізнавальна, пам'ятна тощо); розроблено низку заходів, які можна вжити для підвищення популярності ЧЗВ, наведено декілька рекомендацій щодо подальшого розвитку та можливої модернізації ЧЗВ в розрізі передової туристичної дестинації «темного» туризму на території України.

Отже, враховуючи вищенаведену інформацію, можна сказати, що Чорнобильська зона відчуження має величезний потенціал в розрізі розвитку туризму України і є своєрідною «радіоактивною перлиною» українського туризму. На територіях, які нині вважаються покинутими, є всі можливості розвивати новітні види туризму (зокрема, «темний» туризм, включно з усіма його різновидами). Розвиток туризму як певної альтернативної діяльності однозначно сприятиме поступовому «відродженню» таких міст, як Чорнобиль

та Прип'ять за рахунок більш «контрольованих» туристичних потоків, а отже, буде спостерігатися певне зменшення кількості нелегальних туристичних поїздок до Чорнобиля та потенційних «сталкерів», що, у свою чергу, стане одним із джерел наповнення післявоєнного бюджету України, підвищення загального рівня ВВП.

Чорнобильська катастрофа породила єдиний, суто український вид «темного» туризму – чорнобильський туризм. За останні роки (до початку пандемії COVID-19) кількість туристів-чорнобильців щороку зростала приблизно в 1,5-2 рази. Навіть зараз, у часи кровопролитної війни з державою-агресором – російською федерацією інтерес до найвідомішої української локації «темного» туризму постійно зростає.

Додатково слід зазначити, що великим поштовхом для розвитку чорнобильського туризму стане надання Чорнобильській зоні статусу культурної спадщини ЮНЕСКО, розробка нових туристичних маршрутів і вдосконалення туристичної інфраструктури зони.

Таким чином, у роботі було визначено, що Чорнобильська зона відчуження має всі необхідні можливості для перспективного розвитку «темного» туризму на своїй території, адже завдяки наявності унікальних туристсько-рекреаційних ресурсів та туристичних об'єктів, вже являє собою одну з найбільш популярних серед іноземців та громадян України туристичних локацій. Разом з цим було окреслено технічні, організаційні та фінансові аспекти впровадження тематичних екскурсій «темного» туризму на території ЧЗВ, що дозволило побудувати оптимальний порядок дій щодо розвитку новаторських туристичних напрямів в межах даної локації.

У розрізі практичної реалізації вищенаведеного теоретичного матеріалу була розроблена авторська тематична екскурсія «Сталкерськими стежками», яка є наочною спробою поєднання локацій «темного» туризму з відомими туристичними атракціями регіону, що вдало підходять як для тематичних, так і для оглядових екскурсій різного формату.

Враховуючи вищенаведені тези, я вважаю, що вже сьогодні доцільно аналізувати існуючі об'єкти «темного» туризму на території ЧЗВ, прогнозувати відновлення старих та можливе створення майбутніх; розробляти тематичні екскурсії комбінованого типу та проводити опитування серед населення (більшою мірою з інших країн) на теми, які стосувалися б їхньої зацікавленості у відвідуванні певних об'єктів та місць «темного» туризму на території нашої «радіоактивної перлини». Якщо є попит, то буде і пропозиція, оскільки у цілому «темні» тури активно сприяють відновленню фізичних сил (відпочинку) людини; допомагають відволіктися від повсякденності, побачити щось нове, змінити звичне середовище існування. Але головне, що активно сприяє розвитку подібних турів, – це можливість дізнатися правду про події, у тому числі й трагічні сторінки нашого минулого, щоб не допускати повторення подібних подій у майбутньому. Сьогодні ж це питання, на жаль, є безмежно актуальним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алістратова К.Е. Містичний туризм: зарубіжний досвід та перспективи розвитку в Україні. Географія та туризм. 2013. Вип. 26. С. 93–101
2. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування. – К.: КНУ, 2001. – 397 с.
3. Бордун О.Ю., Деркач У.В. Теоретичні та практичні засади дослідження похмурого туризму України. Географія та туризм. Серія: Географія рекреації та туризму: теоретичні та практичні питання. – 2017. – Вип. 30. – С. 66
4. Географія «темного» туризму у світі, найцікавіші локації згідно типології туристичних локацій Ф. Стоуна. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://journals.khnu.km.ua/vestnik/wp-content/uploads/2022/09/2022-308-15.pdf>
5. Головний сайт Меморіалу пам'яті жертв Голокосту [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.stiftung-denkmal.de>
6. Головний сайт туроператора «ЧОРНОБИЛЬ ТУР». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.chernobyl-tour.net/about_radiation_ua.html
7. Джерела географічних знань. Методи сучасних географічних досліджень – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://disted.edu.vn.ua/courses/learn/1422>
8. Електронна карта Чорнобильської зони відчуження (сучасний стан). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.google.com/maps/d/viewer>
9. Загальна історія замку Дракули: суцільна містика. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://germania-online.diplo.de/ru-dz-ru/geschichte/Haus/burg-frankenstein/1946436>
10. Івченко Л.О., Романова К.М. Динаміка і перспективи розвитку туризму в Чорнобильській зоні відчуження / Л.О. Івченко, К.М. Романова // Електронне наукове фахове видання Ефективна економіка, 2020. - № 1. -

DOI: 10.32702/2307-2105-2020.1.70

11. Історія в'язниці. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lonckoho.lviv.ua>

12. Класифікація видів туризму за метою – Букліб. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://buklib.net/books/23275/>

13. Кляп М.П., Шандор Ф.Ф. Сучасні різновиди туризму: навч. посіб. Київ: Знання, 2013. – 197 с.

14. Любіцева О.О. Ринок туристичних послуг (геопросторові аспекти) / О.О. Любіцева. – К. : Альтерпрес, 2002. – 436 с.

15. Мальська М.П. Організація туристичного обслуговування: підручник. — К.: Знання, 2011 – с. 211-225

16. Могили знаменитостей, старовинні склепи і міські легенди. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nv.ua/ukr/kyiv/baykove-kladovishche-krematoriy-starovinni-sklepi-smittya-i-znamenitosti-reportazh-nv.html>.

17. Національний музей Чорнобилю: Про музей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://chornobylmuseum.kiev.ua/uk/about>

18. Нємець К.А. Теорія і методологія географічної науки: методи просторового аналізу / Навчальний посібник // К. А. Нємець, Л. М. Нємець. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 170 с.

19. Нємець К.А. Теорія і методологія географічної науки: туристсько-рекреаційні системи (ТРС) / Навчальний посібник // К. А. Нємець, Л. М. Нємець. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. – 190 с.

20. Переверзєв С.В. Чорнобиль // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін. ; Інститут історії України НАН України. — К. : Наук. думка, 2013

21. Різноманітні напрямки «темного» туризму в Європі та США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://amateurtraveler.com/dark-tourism-europe-usa/>

22. Сайт Державної служби статистики України – [Електронний

ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrstat.gov.ua/>

23. Сайт Державної служби України з питань геодезії, картографії та кадастру – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://land.gov.ua/>

24. Сайчук В.С. Теоретико-методологічні засади географічних досліджень у сфері туризму / В.С. Сайчук, Л.М. Ткачук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія / Терноп. нац. пед. ун-т ім. Володимира Гнатюка. – Тернопіль: СМП «Тайп», 2018. – № 2 (45). – С.87-95

25. Сардак С.Е., Таран С.В. Потенціал «темного» туризму в країнах Європи /С.Е. Сардак, С.В. Таран // Економіка і суспільство. – Вип. 19 / 2018. – С. 27-34. – DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2018-19-5>

26. Смолій В.А. Бабин Яр // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. — Київ : Наукова думка, 2003. — Т.

27. Сутність «темного» туризму: видання для Латинської Америки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://latinamericanpost.com/27183-dark-tourism-latin-america-edition>

28. Таран Є.Д. (2023) Провідні дестинації та перспективи розвитку «темного» туризму в Україні / матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Регіон-2023: суспільно-географічні аспекти», Харків 20-21 квітня 2023 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soc-econom-region.univer.kharkov.ua/наукова-робота/конференції/>

29. Таран Є.Д. (2024) Чорнобильська зона відчуження як провідна локація «темного» туризму в Україні / матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Маркетингові та організаційні механізми повоєнного розвитку галузі гостинності та туризму України», Харків 26-27 листопада 2024 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soc-econom-region.univer.kharkov.ua/наукова-робота/конференції/>

30. ТОП-10 найбільш колоритних локацій Чорнобильської зони відчуження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eurotrips.ua/blog/top-10-samyih-koloritnyih-lokatsiy>

31. Центр організаційно-технічного і інформаційного забезпечення управління зоною відчуження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/cotiz.org.ua/posts/3418920194888102>

32. Чим живе Чорнобиль в умовах карантину. Репортаж із Чорнобильської Зони відчуження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://oilpoint.com.ua/chim-zhive-chornobil-v-umovah-karantinu-reportazh-iz-zoni-vidchuzhennya/?lang=uk>

33. Чорнобиль: «радіоактивна перлина» українського туризму. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.radiosvoboda.org/a/28864492.html.

34. Шаблій О.І. Актуальні питання методології і теорії макрорегіоналізації України. — 1999 // Український географічний журнал – с. 116-134

35. Шильнікова З.М., Дульцева І.І., Матушкіна М.В. Тенденції розвитку «темного» туризму та його мотиваційні аспекти / З.М. Шильнікова, І.І. Дульцева, М.В. Матушкіна // Економіка та управління підприємствами. – Миколаїв: МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2018. – Вип. 22. 2018. – с. 586-591

36. Щепанський Е.В. Науково-методичні засади стимулювання розвитку туристично-рекреаційного комплексу регіону. Автореф. дис....канд. екон. наук 08.10.01 / Е.В. Щепанський; Наук.-дослід. екон. ін-т М-ва економіки та з питань європ. інтеграції України. — К., 2003. — 17 с.

37. Що подивитися в Чорнобилі. ТОП-15 цікавих місць. Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kiyavia.com/articles/so-podivitisa-v-cornobili-top-15-cikavih-misc>

38. Dark Tourism – the guide to dark travel destinations around the world [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dark-tourism.com/index.php/about>

39. John Lennon and Malcolm Foley, *Dark Tourism: The Attraction of Death and Disaster* (New York: Continuum, 2000), 11
40. Rudi Hartmann, John Lennon, Daniel P. Reynolds, Alan Rice, Adam T. Rosenbaum & Philip R. Stone (2018) The history of dark tourism, *Journal of Tourism History*, 10:3, 269-295, DOI: <https://doi.org/10.1080/1755182X.2018.1545394>
41. Seaton A.V. Guided by the dark: from thanatopsis to thanatourism. *The International Journal of Heritage Studies*. 1996. № 2. P. 234–244
42. Stone P. A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions. *Tourism*. 2006. № 54(2). P. 145–160
43. Stone, R. Sharpley // *Annals of Tourism Research*. – Oxford, 2008. – P. 574–595.

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1. Реєстр найпопулярніших офіційних туроператорів, які займаються організацією ознайомчих візитів до Чорнобильської зони відчуження

№ п/п	Назва туроператора	Сайт туроператора
1	Приватне підприємство «СОЛО ІСТ»	https://tourkiev.com
2	ТзОВ «ЧОРНОБИЛЬТРЕВЕЛ»	https://chernobyltravel.net
3	ТзОВ «ЧОРНОБИЛЬСПЕЦТУР»	https://chernobyl-tour.com
4	ТзОВ «ЧОРНОБИЛЬ ТУР»	https://chernobyl-tour.com
5	ТзОВ «ЧОРНОБИЛЬ ЕКСКЛЮЗИВ ТУРС»	https://chernobyl-exclusive-tours.com
6	ТзОВ «ГАММА ТРЕВЕЛ»	https://gamma-travel.com
7	Туроператор «GO2CHERNOBYL»	https://go2chernobyl.com
8	Туроператор «CHERNOBYLTIME»	https://chernobyltime.com
9	Туроператор «CHERNOBYLQUEST»	https://chernobylquest.com
10	ТзОВ «ЧОРНОБИЛЬВЕЛ.КОМ»	https://chernobylwel.com
11	ТзОВ «ТІДЕРІАН.АДВЕНЧЕРЗ»	https://tiderian.tours
12	ТзОВ «ЧОРНОБИЛЬ АДВЕНЧЕР»	https://chernobyladventure.com
13	ТзОВ «ДІНАДІС»	http://dinadis.ua
14	ТзОВ «РІАЛ ЧОРНОБИЛЬ»	https://realchernobyl.com
15	ТзОВ «УКРЕЙНІАН ТУР СЕРВІС ГРУП»	http://ukrainiantour.com
16	Туроператор «DEINDE»	https://deinde.com.ua/tours/chernobyl
17	ТзОВ «ЕНДЖОЙ ТУРС»	http://enjoytour.com.ua/
18	ТзОВ «ІМПЕРІЯ ТРЕВЕЛ»	http://imperiatravel.com.ua/
19	Приватне підприємство «СМАК ПРИГОД»	http://smakprygod.com.ua/
20	ТзОВ «ДЕЙТУДЕЙ ТРЕВЕЛ»	https://trips-to-chernobyl.com/uk/

Додаток Б

Таблиця Б.1. Актуальні туристичні маршрути у Чорнобильській зоні відчуження

№ маршруту	Маршрут
1	КПП «Дитятки» – с. Черевач – м. Чорнобиль
2	м. Чорнобиль (майданчик біля Свято-Іллінського храму)
3	м. Чорнобиль (меморіальний комплекс Свято-Іллінська церква)
4	м. Чорнобиль (с. Паришів)
5	м. Чорнобиль – ЧАЕС – КВ «Вектор»
6	м. Чорнобиль – ЧАЕС
7	м. Чорнобиль – м. Прип'ять
8	м. Чорнобиль – Чорнобиль-2
9	м. Чорнобиль – с. Красне
10	м. Чорнобиль – смт. Поліське
11	м. Чорнобиль – ПТ «Казковий»
12	м. Чорнобиль – с. Бички
13	м. Чорнобиль – с. Опачичі – с. Купувате
14	р. Уж – р. Прип'ять до м. Чорнобиль (водний)
15	р. Дніпро – р. Прип'ять - р. Дніпро до с. Теремці (водний)
16	р. Дніпро – р. Прип'ять до м. Чорнобиль (водний)
17	р. Дніпро – р. Прип'ять до залізничного мосту (водний)
18	р. Дніпро – р. Прип'ять – р. Брагінка до с. Ладижичі (водний)
19	КПП «Дитятки» – с. Черевач – м. Чорнобиль (повітряний)
20	КПП «Зелений мис» – с. Опачичі (с. Оташів) – м. Чорнобиль (повітряний)
21	м. Чорнобиль – р. Уж – с. Рагівка (повітряний)
22	КПП «Зелений мис» – с. Опачичі (велосипедний)
23	м. Чорнобиль («Шерп»)
24	м. Чорнобиль («Єврейський історичний»)

Додаток В

Рис. В.1. Карта пожеж на території Чорнобильської зони відчуження (2022-2023 рр.)

